

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

GENERAL LIBRARY

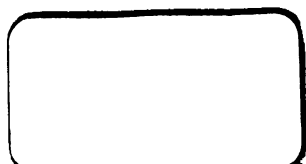
C 5T28 8

OL 41276,25

The gift of

St. John, Francis C.

 HARVARD COLLEGE LIBRARY

1.

2.

3.

4.

5.

Հ. ԲԵՐՈՎՔԻ ԶՐԱԲԵԱՆ

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ
ԺԹ ԴԱՐՈՒ

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ

1904

DL 41246.25

57x57

HCL

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

ԺԹ. ԴԱՐՈՒ

ՄԿՐՏԻՉ ԷՄԻՆ՝

1815—1890

Մ. ԷՄԻՆ Նոր-Ջուղայի մէջ ծնաւ 1815 նոյեմբերի 25ին². Հարուստ՝ բայց իրենց ինչքէն կողոպտուած ընտանիքի զաւակ, ինչպէս առ հասարակ ամբողջ Ջուղայեցոց համար

1. Օգտուած ենք Երուանդ Շահազիզի ընդարձակ կենսագրութենէն, Լումայ 1900 Ա. Բ. և «Ուսումնասիրութիւնք Հայ լեզուի և մասնագրութեան յարեւմուտո» գրքէն, Հ. Գ. Զարբհանալեան, Վենետիկ, 1895:

2. Իւր մանկութեան տարիներուն՝ կը կուէր իւր հօր Յովսէփի անուամբ՝ Յովսէփեան,

ԺԹ Դար Մտգր. Հ. ԶՐԱՔԵԱՆ

կարելի էր ըսել, կէս դար առաջ անգուժ պատերազմի և աւարառութեանց մատնուած ըլլալնուն համար: Էմին հազիւ գրել կարգալ սորված՝ ինը տարեկան տարուեցաւ կալկաթա, ուր աւելի միջոց կար իր կրթութեան: Հնդկաստան 1700էն վերջ սուրէ ու կրակէ փախչող Հայոց ապաստանարանը դարձած էր, և այդ հարուստ աշխարհին վաճառականութիւնը շուտով Հայերը ձեռք տօին, իրենց նիւթականին հետ բարոյական ու մտաւորական զարգացումն առաջ մղեցին: Քիչ ժամանակի մէջ հոյակապ եկեղեցիներ, դպրոցներ, հիւրանոց, աղքատանոց ու ճեմարան մինչեւ իսկ տպարան հաստատեցին և սկսան հայ գրքեր ու լրագիրներ տպագրել: Էմին զրուեցաւ Հայոց Մարդասիրական ճեմարանը, ուր գրաբար խօսիլը ստիպողական էր. հինգ տարի մնաց հոն, բաց ի մայրենի լեզուէն ուսաւ նաեւ Անգղիերէն, Պարսկերէնի ու Գաղղիերէնի ալ տարերբը: « Այդ տեղ, կը

իսկ Էմին կամ Էմինեան մականունը ընդունեցաւ ի կալկաթա ի պատիւ իւր ազգական Էմին վաճառականի, որուն խնամակալութեան ներքոյ անցուց իւր պատանեկութեան տարիները:

պատմէ Էմին, առաջին անգամ իմացայ Լազարեան ճեմարանի գոյութեան մասին, որ իմ

ՄԿՐՑԻՉ ԷՄԻՆ

մտածողութեան, ցնորքներին առարկան դարձաւ, և ես չհանգստացայ, մինչեւ որ չնստոյ

մի շուետական առեւտրական նաւ, որ գնում էր Ստոքոլմ: Ես անցայ Ասիան, Ափրիկէն, Եւրոպան և Շուետի ու Ֆինլանտիոյ վերայով հասայ Մոսկուա — բաղձալի ճեմարանը: Տասն ու հինգ տարուան էր այն ատեն. հոն մտաւ առանց ոռւսերէն գիտնալու. չորս յաշող տարիներու մէջ, իր անխոնջ աշխատութեամբ և արտաքոյ կարգի ընդունակութեամբ հաւաքեց լեզուաց ու գիտութեանց մեծ պաշար մը: 1834ին անցաւ Մոսկուայի կայսերական համալսարանը, պարապեցաւ փիլիսոփայական բաժնի բանասիրական մասին: Հոս աւելցուց էմին յոյն և լատին լեզուաց և գրականութեան հմտութիւնը, գիտնական ուսուցիչներու ձեռքի տակ կազմուեցաւ վերջապէս այն միտքը, որ հայ — բանասիրական ճիւղը պիտի զարգարէր:

Յետ համալսարանի ընթացքն աւարտելու անմիջապէս 1833ին Լազարեան ճեմարանի մէջ հայերենի ուսուցիչ կը դրուի. էմին կատարեալ գրաբարեան մ'էր, մանաւանդ որ իր ատեն աշխարհաբարը գեռ այն մեծ քայլը չէր առած, նա գրաբարը կ'ուսուցանէր, հայ հեղինակները ոռւսերէն թարգմանել կու տար, և ոռւսերէնէ ալ հայերէն, նոյն նպատակով գրեց իր «Մաղկաքաղ հա-

տուածք) ր: Երկու տարի վերջ աւելցաւ վրան նոյն ճեմարանին Տեսչութեան պաշտօնն ալ, զոր քսան տարի վարեց, իսկ ուսուցչապետութիւնը գրեթէ երեսուն տարի: 1870ին երբ Լազարեան ճեմարանը: յետ չորս տարի փակուելուն, վերստին բացուեցաւ աւելի մեծ ու ընդարձակ ծրագրով, վերատեսուչ էր Էմին Հինգերորդ գիմնազիոնի և շարունակեց Հայերենի ուսուցչապետութիւնը. անցելոյն մէջ և աւելի եւս այս ժամանակ ցուցուց Էմին մանկավարժական գործունէութիւնը, որ ապա շատ գնահատուեցաւ. սակայն պատասխանատուութեան հոգը և պաշտօնին ծանրութիւնը յոգնեցուցին զինքը և հրաժարելով տեսչութենէ 1876ին մնաց միայն Լազարեան Լիկէոնի մէջ Հայերէն լեզուի ու գրականութեան ուսուցչապետութեամբ. 1881ին Տփղիս գումարուած հնախօսական ժողովոյն ներկայ եղաւ, յետոյ կաթուածահար ըլլալով ստիպուեցաւ թողուլ գրաւոր աշխատանքը: Շատ փափաք կը ցուցնէր առ Խորասանեան ուղղած նամակացը մէջ՝ Ղըիմ անցնիլ, հոն անցընելու համար կենացը մնացած կամ տարւոյն գեղեցիկ մասը. ինչպէս նաեւ երբեմն «ապրիլ վենեսական և պարապել Միխիթարեան մատենապարանում» : Լազա-

րեան ճեմարանը կատարեց Մ. Էմինի 1886 ապրիլի 17ին յորելեան հանդէս մը, որ իւր ծերութեան ամենամեծ սփոփանքն եղաւ. գիտնական աշխարհը գիտցաւ գնահատել այնպիսի անձի մը անխոնջ աշխատութիւնը որուն, հայ ազգին՝ իրեն լեզուին և գրականութեան վրայ ունեցած տեղեկութիւնը մասամբ կը պարտէր. Լազարեան վարժարանը՝ որուն 44 սարի ուսուցչութեամբ նուիրեր էր կեանքը, և ազգը՝ որուն լեզուին, գրականութեան և պատմութեան ուսումնասիրութեան պարապած էր:

Վախճանեցաւ Էմին եօթանասուն և հինգ տարուան, 1890 դեկտեմբեր 13ին:

Մկրտիչ Էմինի երկասիրութիւնքը կարելի է չորսի բաժնել. Ա. Հայ. ինքնագիր երկասիրութիւնք. Բ. Հայ. բնագրաց հրատարակութիւնք. Գ. Գաղղ. թարգմանութիւնք հայ. մատենագրութեանց. Գ. Ռուս. թարգմանութիւնք հայ. մատենագրութեանց և Ռուսերէն Յօդուածք : Խօսիւնք առանձինն իւրաքանչիւրին վրայ:

1. Չմոռնանք յիշել որ այլ և այլ առթիւ Ռուսերէնէ ի Հայ. ըրած է թարգմանութիւններ, ինչպէս Պուշկինի գործերէն թարգմանած

Ա. Էմինի ինքնագիր աշխատութեանց ժամանակաւ երիցագոյնն է « Հայկական լեզուի Քերականութիւնը » . յօրինած է Լազարեան ճեմարանի աշակերտաց համար, 1846ին, արգիւնք իր 12 տարուան դասախօսութեանց. զարմանք չէ որ գրաբար լեզուով գրած է քերականութիւնը՝ երբ մտածենք իրեն գրաբարը աւանդելու եղանակը և մեծ սէրը հին լեզուն կանգնելու. ընդհանրապէս հետեւած է ուխտիս միաբան Հ. Աւետիքեանի, ինչպէս երբեմն իր հայերենի ուսուցիչը Միքայէլ Սալլանթեան: Քերականութեան առաջին մասը՝ Ստուգաբանութիւնը, աշխարհաբար բացատրուած է:

Հայերէն լեզուի ուսումն աւելի զարգացնելու համար 1849ին Գրարար ժողկարադ հաստատածքը հաւաքեց նախնեաց մատենագրութիւններէն, դասաւորելով լեզուաց դիւրութեան և ընտրութեան կարգաւ. նպատակն ըլլալով ոռւս. թարգմանութեան վարժեցնել,

է ի Հայ գրաբար: Գարձեալ Վիլմէնի, Միջին դարու գրականութեան պատմութիւնը Գաղղիերէնէ ի Ռուս թարգմանած է, որ հրատարակուած ալ է. և քննադատուած Տելեսկոպ ամսագրէն:

աւելցուցած է հայ—ուս. բառարան մ'ալ և կարեւոր ծանօթութիւններ:

Վկայք հնոյն հայաստանի գրութիւնը էմինի գլուխ գործոցն է. ուսումնական աշխարհի մէջ մեծ շօնդ հանեց 1850ին հրատարակուած գրաբար լեզուով այս փոքրիկ անտրը: Խորենացոյն Վկայ, Երգ վիպասանաց, քռաշեաց, առասպել և այլն բառերը, բանաստեղծական երգոց կամ պատմութեանց հատակոտորքը կը նշանակեն. որ ըստ յունաց եւոս և ըստ եւրոպացոց *Ερορée* կ'անուանի: Էմին այս կարծիքը հեազհետէ աւելի կը հաստատէ և առաջին հնարողն ըլլալուն համար պարծանք մը կը զգայ:

1. « Գողթան երգն ի Բանասէր օրագրին » վերնագրով քննադատական յօդուածով մը: 1881ին Թիֆլիսու հինգերորդ հնագիտական ժողովոյն մէջ ուսուերէն գրուածով մը, Թարգմանուած ի հայ. Մովսէս Խորենացի և հին Հայոց վկայերը խորագրով, Գր. մագիստրոս Խալաթեանէ, Արձագանգ օրագրի մէջ և ապա առանձին տեարակով ալ ի Տփղիս, 1886: Երկրորդ Թարգմանութիւն մ'ալ Խաչատուր Յովհաննիսեանցէ: Թիֆլիս, 1887: Քննադատութիւն մը Մեղոս Հայաստանի լրագրին մէջ 1871, թիւ 162 և 164:

Բ. Անցնելով Էմինի երկրորդ գործօնէութեան, այսինքն Հայ. բնագրաց հրատարակութեանց, աւելի փայլուն պիտի գտնենք, տեսնելով այդ հրատարակութեանց վրայ ունեցած խնամքը, յառաջաբանով և ծանօթութիւններով զանոնք լուսաբանելը. այդ տպագրութիւնք առ հասարակ հայ պատմութեան կը վերաբերին, և ոմանք առաջին անգամ լոյս տեսնելով ազգային պատմութեան թերի կողմերը կը լեցնեն. ասոնց մէջ արժանի է ուշադրութեան Ղազար Փարպեցոյ բողոքը 1853ին տպուած առաջին անգամ, ընդարձակ յառաջաբանով և կարեւոր ծանօթութիւններով: Այս հրատարակութեան վրայ կատարած է Մ. Նալբանդեանց՝ Ղազարու թղթին աշխարհաբար թարգմանութիւնը և տեղ տեղ կ'ուզէ Էմինի ընթերցումները և ծանօթութիւնքը:

Միւս հրատարակութիւնք են Յովհան կարողիկոսի պատմութիւն Հայոց, յառաջաբանով 1853. — Մովսէս կաղանկատուացի, պատմութիւն Ադուանից 1860. — Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց, առանց յառաջաբանի 1860. — Ստեփանոս Օրպելեան, Պատմութիւն Սիւնեաց, միայն յիշատակութիւն տպագրութեանը օրինակաց 1861.

— Վարդան պատմիչ, նախկին տպագրութիւն, երկու գրչագրաց համեմատութեամբ եղած. 1861 : Այս ամէնքն ալ հրատարակուած են ի Մոսկուա, ուր էմին մեծ ջանքով կարող եղած էր ժողովել հայերէն գրչագրեր, զորս իբրեւ հնութեան յարգող կը սիրէր և ունէր իրեն սեփական մատենադարան, և ինքը հիմն դրաւ Լազարեան ճեմարանի ձեռագիրներուն հաւաքածոյին : Հարկ չկայ ըսել թէ էմինի հայերէն լեզուով հրատարակութիւնքը շատ քիչ են բաղդատմամբ ոուսերէնին, զորս ի կարգին պիտի տեսնենք :

Գ. Գաղղիերէն լեզուով մի միայն հրատարակութիւն կատարած է թարգմանելով Փառաստոս Բիզանդացոյ պատմութիւնը՝ աշխատակցելով Լանկլուայի, որուն խնդրելովն իսկ ձեռք զարկաւ. 1867, Փարիզ, Հայ պատմագրաց հասարական մէջ : Էմին նպատակ ունէր Ռուսաց ծանօթացնել հայ մատենագրութեան հարստութիւնը, և չէր ուզեր շնչիլ իր ծրար

2. Քննադատութիւն մը գերմաներէն Göttingische gelehrte Anzeigen ի 24 յունիսի 1868, և որ թարգմանուեցաւ ի հայ Հայկական աշխարհ ամսաթերթի մէջ, Տփղիս, 1868 թիւ 12. և ի Տիւրքիէ Journal des Savants ամսաթերթի հոկտեմբեր և նոյեմբեր թուոց մէջ 1869 :

գրէն, մանաւանդ երբ կը տեսնէր գաղղիերէն լեզուով եղած հայ հեղինակաց թարգմանութիւններուն բազմութիւնը և միւս կողմանէ ռուսերէնի փոխելու ոչ մէկուն հոգը. անցնինք ուրեմն յիշելու համառօտիւ զանոնք եւս:

Դ. Անժխաելի է որ Էմին ամենամեծ արդիւնք ունի հայ մատենագրութիւնը ռուս թարգմանութեամբ ծանօթացնելուն, և նոյն իսկ ռուսերէն յօդուածներով լուսաբանելուն ու քննելուն համար. ամենէն առաջ յիշելու արժանաւոր է իրեն ամենասիրելի և քննութեանցը աղբիւր եղող Մ. Խորենացոյ Հայոց պատմութեան թարգմանութիւնը, հմուտ ծանօթութիւններով, որմէ վերջ իբր յաւելուած գրուած են Հայկական այբուբենին¹ վրայ վեց գլխով առանձին տեսութիւն մը և ուրիշ հատուածներ. Ա. տպ. 1858ին, Բ. տպ. 1893ին իր մահուանէն վերջ Գր. Խալաթեանցի ձեռքով. երկու տպագրութեանց մէջ կան ինչ ինչ զանազանութիւնք, սրբագրութիւնք: Նոյնպիսի հրատարակութիւնք

1. Եւարիտտ Բրիւտամ թարգմանեց գաղղիերէն Արեւելեան Հանդեսի մէջ 1863ին: Իսկ Գր. Խալաթեան կրկին զայն տպեց յետ մահուան Էմինի:

են վարդանայ մեծին ընդհանուր պատմութիւնը, 1861ին, ներածութեամբ և ընդարձակ յաւելուածով մը ուրիշ հայ պատմագիրներու, և Ստեփանոս Տարօնեցոյ՝ Ասողիկ (երգիչ, երաժիշտ) կոչուածին, 1864ին, հմտական ծանօթութեամբք ճոխացուցած, ասոր հետեւ կցած է Արիք և Անարիք ու Մար բառերուն վրայ քննութիւններ: — Հայոց անվաւեր գրուածներուն առաջին լուրջ ուսումնասիրութեան սկզբնաւորութեան պատիւը էմինի կը պատկանի, որոց հաւաքման և հրատարակութեան համար Մոսկուայի Հնագիտական ընկերութեան ներկայացուց 1880ին ցուցակ մը որ 106 անվաւերներ կը պարունակէր, հանելով էջմիածնի 1863ին հրատարակուած ձեռագրաց ցուցակէն. որոցմէ արդէն հետեւալքը տպած էր. 1. Պատմութիւն փոխման Աստուածածնի, Յովհաննէս աւետարանչէ գրուած հետաքրքրական է կէս մը հայկական անվաւերաց վերաբերելով, կը պատմէ Հոգեաց

1. Պրոսէ գիտական տեսութիւն մ'ըբաւ հայ ապագրին և անոր թարգմանութեան վրայ Պեարպուրկի գիտութեանց կայսերական Ակադեմիոյ Յիշատակարանաց մէջ (է շար, հատ. Գ. թիւ 9, 1862):

վանքի շինութեան հանգամանքները, Էմին ստուգիւ խորենացւոյն կու տնայ, տպ. 1874: 2. Հանգիստ Յովհաննու Աշտարակցի, որու հայ բնագիրն Աստուածաշնչի յաւելուածն էրու մէջ տպուած է. տպ. 1876: 3. Վարք սրբոյն Թադէոսի և Բարբուդիմէոսի, զորս գրոց գիւտէն վերջ թարգմանուած կը համարի, Դ պարուն, տպ. 1877: 4. Պատմութիւն Յովսէփայ և Ասանէրի. թարգմանուած Լազարեան ճեմարանի ձեռագրի մը վրայէն և հրատարակուած մահուանէն վերջ ուրիշ երկու անվաւեր գրութեանց հետ, Տեսիլ Աստուածածնի և Զովսիմոսի պատմութիւն: Բաց ասոնցմէ, անվաւեր ու նոր գտնուած հայերէն գրուածք, նման թղթոյն՝ զոր առ ծերակոյտն Հոռովմայ գրեց Պրբլիոս Լենտուլոս վասն Քրիստոսի, 1880ին. և վարք սրբոյն Ռոմանոսի և Դաւթի 1877ին. վերջապէս իր աւանդած կտակովն է, որ հետզհետէ տպարանէս լոյս տեսան Հին և Նոր կտակարանի հայ անվաւեր գրութեանց Ա և Բ հատորք և Գն ընդ մամլով է:

Շարականաց քարգմանութիւնը հմուտ և ճարտար գրչի գործ էր. ինը—տասը դարերու սեղմ, բանաստեղծական լեզուն, որուն մէջ ոտք և չափ ստէպ կը տեսնուին, օտար

լեզուի մը փոխել առանց կորսնցնելու անոնց իմաստն ու կորույը, բաց ի հմտութենէ մեծ աշխատութեան ալ կարօտ էր. այսպիսի գործի մը ահա ձեռնարկեց էմին և լոյս հանեց 1879ին: Երկու ուրիշ թարգմանութիւններ ալ ոչ նուազ գծուարութիւններ հանած պիտի ըլլան էմինի. Ներսիսի Լամբրոնացոյ Առեւտրականութիւնը իր կրակոտ լեզուին համար, և Կարսի ու Անոյ արձանագրութիւնը իրենց շատ անգամ թերի ըլլալովը կամ գործածուած գաւառական բառերուն պատճառաւ. առաջինը հրատարակեց 1864ին, երկրորդը՝ 1881ին: Սեբերիականսի ձառ մը որ վենետկեան հրատարակութեան մէջ կը պակսէր, և զոր նոյն ատենները (1827) գտած էր Մսեր մագիստրոս և տպած 1853ին, թարգմանեց էմին ի ուս 1878ին: Նոյնպէս Արիտիդեայ չատագովութիւնը վենետկեան տպագրութեան վրայէն 1879ին: Վերջին հրատարակութեանս մասին ուսումնական վէճ մ'ունեցաւ Ռինանի հետ, հակառակ անոր տարակուսանաց հաստատելով Արիտիդեայ շատագովութեան վաւերականութիւնը: Աւելի տաք և ցաւալի վիճարանութիւն մը վահագն վիշապաքաղ յօդուածին վրայ Քերուրէ Պատկանեանի հետ 1873ին,

վերջինս կը պնդէր թէ վահագն ոչ թէ Հնդկաց վէտայի ինդրա—վրիարանանը է, այլ Աւեստայի վերետրագնան: Դիցարանութեան կը վերաբերին դարձեալ Արա Գեղեցկի 1858ին և Հետագոտորիւնք Հայոց հերանոսական կրօնից վրայ գրութիւնքը, 1864ին. վերջինս ըոյս պիտի տեսնէր երկրորդ անգամ մ'ալ յաւելուածներով, « Հայոց հեթանոսութիւնը » վերնագրով. թարգմանուած է հայերէն՝ Տըսթատլերի գաղղիերէն թարգմանութեան վրայէն: Իսկ Լանկլուա քննադատութիւն մ'ըրաւ Nord լրագրի մէջ:

Հրեից և Մարաց գաղթականութեան պատմորիւնք ի հիւն Հայաստան, 1879ին և 1881ին հնագիտական ընկերութեան նիստերուն մէջ կարդացուած. բաց ասոնցմէ էմին դիտում ունէր Հայաստանի մէջ հաստատուած օտար գաղթականութիւններու վրայ այս տեսակ ընթերցումներ ընել: Մարաց գաղթականութեան վրայ խօսած ատեն կը յիշէ զԱժդահակ և զՏիգրան: Նոյն ժողովոց մէջ կարդացած է Արմաշի վրայ տեղագրական համառօտ յօդուած մը, և այս տեսակ նիւթոց վրայ ճառելով ռուս գիտնականաց ուշադրութիւնը կ'ուզէր հրաւիրել Հայաստանի մէջ նորանոր պեղումներ ընելու: Հայոց

ընդհանուր պատմութեան քննական ուսումնասիրութեան համար կարելոր կը դատէր առ ժամն առանձին մենագրութիւններով ատաղձ պատրաստել ապագային, և սկսաւ Հայկազանց շրջանէն, որուն պիտի հետեւէին ուրիշներ. երկրորդ նմոյշ մ'է Հայկազանց հարատուրեան ցուցակը: Փոքրիկ յօդուածով մը կ'ապացուցանէ էմին պատմական փաստերով, իբր պատասխան, թէ կարսի հիւ եկեղեցին կը պատկանի Հայոց և ոչ Յունաց. 1879ին տպուած ի Մոսկուա լրագրի մէջ: Վերջապէս յիշենք Հնագիտական ընկերութեան ժողովոյն մէջ 1880ին իր մէկ կարդացած ճառն ալ Յովհաննէս կայսեր և իրեն Չմշկիկ մականունան վրայ, զոր կ'ուզէ մեկնել:

Մասնակցած է էմին կրօնական խնդրոց ալ Գ. Այվազեանի «Վարդապետարանի» առթիւ և իր Հետազօտութիւնք ի վերայ պատմութեան արեւելեան եկեղեցոյ հայաստանեայց գրուածովը 1864ին:

Ինչպէս ցանկէս կը տեսնուի, ոուսերէն թարգմանութիւնք եղած են էմինի ամենամեծ գրադանքը և յաջողեցաւ Ռուսաց մէջ Հայկական յիշատակարանաց ուսումնական հետազօտութիւնքն արթնցնելու. գուցէ ոուսե-

րէն ընդուն մայրենի ընդուն ալ լաւ գիտէր, որով կրցաւ ընտիր թարգմանութիւն մ'ընել հիացման արժանի մեր նախնեաց հոգեւոր և աշխարհական մատենագրութեանց :

Մեր կենսագրականովը, էմին՝ ընթերցողին կը ներկայանայ գրական մեծ գործիչ մը . առանց վարանելու գինքը ոչ միայն Ռուսահայ այլ ամբողջ հայ գրականութեան ազգու և տաղանդաւոր ռահվիրայներէն մին կրնանք համարել: Մանկական հասակէն սկսեալ համակ երանգով տուաւ ինքզինքը գիտութեանց, յամառ ու տոկուն ջանասիրութեամբ տարրական ուսումներէն արշաւեց դէպ ի բարձր ու դատականն: Յառաջագէմ ուսանող մը և հեղինակաւոր ուսուցիչ մը եղաւ. և հայ մամուլին մէջ ազգային քննական մասնաճիւղին վիթխարի մղում մը տուաւ: Աշխարհի ալեծուփ կեանքին մէջ նա կրցաւ կղզիացեալ արեղայի մը մեղուաջան լրջութեամբ պարապիլ հայ մատենագրութեան անմշակ գիտութեան՝ բանասիրական ուսումնասիրութեանց . իբրեւ սոսկական ինքնուրոյն անձ մը, իր բեղնաւոր գրչով, առանց կասելու՝ նախնեաց նշանաւոր և աննշան երկերն կատարեալ յաջողութեամբ ծանօթացընելով իր ազգին ու օտարին՝ գրական

յառաջադիմութեան մեծ յաղթանակ մը ցոյց տուաւ: Ք. Պատկանեան, Կ. Վ. Շահնազարեան և ներկայ ուսահայ բանասէրներն Պ. Կ. Եզուլ, Պ. Գ. Խալաթեանց և Պ. Լ. Մըսըրեանց ծառայեցին համանման նպատակին և իրաւամբ գնահատելի եղան:

Յիշեալ ուսահայ բանասէրներու դրուատելի նպատակն եղած է ազգիս վաղեմի քաղաքական ու գրական սլատմութիւնը ցոյց տալ ուսին, որով իրենց ամենէն ընտիր ուսումնասիրութեան մեծ մասը ուսերէն բարբառով գրած են. և ազգիս մեծամասնութիւնը այդ լեզուին ծանօթութիւն չունենալով, վայելած չէ անոնց մտաւոր գեղեցիկ արտադրութեանց օգուտն: Ռուսահայ մամուլները ներկայ ուսումնասէր դասակարգին լաւ ծառայութիւն մը շնորհած կ'ըլլան, եթէ յիշեալ բանասիրաց ամենէն կարեւոր սլատմական և քննական երկերը հայերէն թարգմանեն:

۱ ۲ ۳ ۴ ۵

Բ Ա Յ Յ Ի¹

1835-1888.

ՍԱԼԲԱՍՏԻ փայաջուկ գիւղի² մէջ ծնաւ Յակոբ Մելիք - Յակոբեան, և տասնութ տարեկան Թիֆլիս եկաւ Բելախեանցի դըպրատունը ուսումն աննելու, ուսկից շուտով փոխուեցաւ քաղքին գիմնասիոնը. երկու տարի միայն կեցաւ հոն և սէր կապեց Հոմե-

1. Օգտուած ենք Կ. Տիւրեանի կենսագրութենէն, Հանդես Ամսօրեայ 1887. Մշակէ, 1888, Թ. 48. Արձագանքէ 1888, Թ. 16: Հմմտ. Հ. Հայկազունի. Բաֆֆիի սգալի մահը և կենսագրութիւնը. Տփ. 1888:

2. Նոյն գիւղին մէջ դեռ մնացած է Բաֆֆիենց տունը, որ «Միրզայենց տուն» անուամբ ծանօթ է: Այն սենեակը ուր Բաֆֆի կ'ապրէր, կայ. դեռ, թէեւ ներքուստ մի քանի տեղ պատերն ու առաստաղը պատաստած են: Սենեակի պատերը սպիտակ ծեփով ներկուած են և զարդարուած են արեւելեան - պարսկական

րոսի. 1857ին վաճառականութիւն՝ և մինչեւ 1872 զանազան ուղեւորութիւններ ընելէն վերջ Դաւրէժ, Մուշ, Վլան, Աղթամար, Բաղէշ, երկրորդ անգամ մ'ալ փորձեց հօր արհեստը՝ վաճառականութիւնը. սակայն Բաֆֆի գրաւորական ուսման սիրով կը տոչորէր: Պարսկաստան մեծ վիպասանին որրան միայն կըրնար շնորհել, իսկ կովկաս եղաւ իրեն փառաց ասպարէզը. քիչ մը ատեն հայերէն լեզուի վարժապետութեան պարապելէն վերջ, երբ հազիւ սկսած էր իր անունը գրական փայլ առնուլ, ճանապարհորդութեանց նկարագրութեամբը¹ և 1874ին հրատարակած «Փունջի»

գոյնի և ճաշակի ծաղկեցնկարներով և պատերու մէջ ամրացած փոքրիկ հայելիներու կտորներով: Սենեակին մէկ անկիւնը դրուած է այն փոքրիկ, ցածլիկ, հնամաշ և հնաձեւ քառանկիւնի սեղանը, որու վրայ աշխատած է երբեմն Բաֆֆի: Սենեակին հիւսիսային պատէն կախուած է Տ. Բաֆֆիի նկարել տուած Խրիմեան Հայրիկի և Բաֆֆիի նկարը մէկ թերթի վրայ:

Դեռ կ'ապրին Բաֆֆիի ծերունի մայրը, երկու եղբայրները և ինն քոյրերը (Մոսրձ, 1904 էջ 59):

1. Հիասխափայլի մէջ տպուած «Աղթամարայ Վանքի» գեղեցիկ նկարագրութիւնը, 1860ին:

երկու հատորներովը (կը պարունակեն վէպեր և ոտանաւոր բանաստեղծութիւններ Պարսկահայերի և Ռուսահայերի կեանքէն), Գրիգոր Արծրունւոյ նիւթական ու բարոյական խրատուսովը և Մշակի լայն էջերուն

ՐԱՅՏԻ

իր դիմաց բացուելովը, նոր ընթացք մը սկսաւ: Այս տասնամեայ շրջանին մէջ, յորում լոյս տեսած են Րաֆֆիի հեղինակութիւնք, ցնցեց իր ընթերցողները, վէպերուն ախորժեղի և դիւրընթեռնլի էջերու տակ նկարագրեց հայուն իր թմրութիւնը ու սգիտու-

Թիւնը, գոհ, չեղաւ բանաստեղծի նման ողբալ աւերակներ ու շղթաներ, այլ գծեց լուսաւոր շաւիղներ կարօի ու Ասլանի երեւակայական դիւցազնութեանց ու գործօնէութեանց պատկերներով:

Մեռաւ Բաֆֆի 1888 ապրիլի 25ին իր յիսնամեակն հազիւ բոլորած, թողլով որ պսակներով զարդարեն անմահ շիրիմը, և կանգնեն արձան մը՝ հետագայից աւանդելու համար իր անմոռաց յիշատակը, իսկ երկու որդիքը՝ բարերար սրտերու խնամոց:

Բաֆֆիի գրուածները առանձին գրքերով լոյս չէին տեսներ, այլ մաս մաս կը տպուէին, գլխաւորապէս Մշակ լրագրին մէջ, և մասամբ ալ Հիասիսասիայոյ, Փոքր, Արձագանք, Աղբիւր պարբերական թերթերու մէջ, Բաֆֆի Մեղիքատե կեղծ անուան տակ: Իր մահէն վերջ է որ առանձին հատորներ եղան, կրկին տպուեցան և միշտ ալ պիտի տպուին:

Կայծեր, Դաշիք թեկ, Խեւք և Սամուելը իր գլուխ գործոցներն են, մի մի հրաշալիք իրենց տեսակին մէջ, ամէնքն ալ սրտի հետ խօսող, տեղեաց ու սովորութեանց գեղեցիկ նկարագրութիւններով զարդարուն: — Կայծերը¹ եթէ ուզենանք համառօտել, հարկ է ֆէր-

1. Հմմտ. Քենադ. Աղբիւրի մէջ 1887, Թ. 8

բաշներու անգթութենէն, Տէր Թօգիկի դը-
պրոցէն սկսիլ. սակայն միաձոյլ վէպ մը չէ
որուն բովանդակութիւնը՝ հասկըցուի. Կարօ
և Աօլան և խումբ մը երիտասարդներ անոր
գիւցազունքն են, Ֆարհաա անոնց հետոց
կ'ախորժի հետեւիլ, առանց կարող ըլլալու
գեռ իրենց ծածուկ խորհրոց մասնակցիլ.
Որսորդ Ավօն այդ ընկերութեան շունչն ու
ադին է: Ինչ գունազեղ պատկերներ կը գծէ
սուրբ Աստուածամօր վանքի տօնախմբու-
թեամբ, ուխտաւորներուն տարբերութեամբը,
քրդին ու տէրտէրին նկարագիրներով: Ինչ
որ կայծերը կը պատմէ ժողովրդական կեան-
քէն ու գաղափարներէն՝ թէպէտեւ չափա-
զանցօրէն, սակայն իրականութիւն է. իսկ
այն մասերը՝ որոնց շարունակ կը դիմէ իր
գրութիւնն, չկան մեր հասարակութեան մէջ,
բայց պէտք են ըլլալ. ահա այս է կայծե-
րուն կրթիչ նպատակը: Ա հատորը որ
1883ին տպուած է առանձին հրատարա-
կութեամբ, կը հասցընէ Ասլանը մինչեւ
վան: Բ հատորը, հրատարակուած չորս
տարի ետքը, կը սկսի Այգեստանի ու վանի

Բ. Բաժին. — Մատենախօսութիւն. Հայկունի,
Բաֆֆիի « կայծերը ». Բագու 1884:

տեղագրականով. բժշկապետ Ասլանը այց կ'ելլէ տեղական փաշային, առաջնորդին, դպրոցին, Շամիրամայ բերդը, կտուց անապատը, վարագ, և հուսկ վանէն կ'ուղղուի դէպ ի Բաղէշ, Մուշ. Աստղաբերդի աւերակաց վրայ նստած կը քակէ Ասլան վիպասանութեան ամբողջ հանգոյցը, պատմելով անոր անցեալը Ֆարհատին: Իրչափ սրտաշարժ են այդ խօսակցութիւնք և կարելի՞ է որ ընթերցողը առանց արցունքի առաջ երթայ: Իբր յաւելուած Գ մաս մ'ալ, տպուած հեղինակին մահուանէն վերջ 1890ին, լէպին մէջ գտնուող ամէն անձանց զուարթ ապագաներ կը շնորհէ:

Դաշիք քեզ (3 Հտ. Ա. տպ. 1881ին, Բ. 1890ին) տեսակ մի դիւցազներգութիւն է ժողովրդական կաղապարով: — Անցեալ դարուն սկիզբները՝ Սիւնեաց Դաւիթ իշխանն իւր քաջ խմբովն, ինչպէս յայտնի է ի պատմութենէ, գործի մը ձեռնարկած էր, որ 7 տարիի չափ տեւելէ վերջ, իւր յաջորդի օրով փոքրիկ իշխանութիւնը զոր կանգնած էր, կործանեցաւ իրեններուն խարդախութեան պատճառաւ: Բաֆֆի բաց ի գրուած տեղեկութիւնները ժողովելէ Դաւիթ Բէկի մասին, պտրտեցաւ Սիւնեաց աշխարհը, և ժողովրդ-

պական աւանդութիւնները և Մեկիքներու սերունդներէն քանի մը ծերունիներու տուած տեղեկութիւնները առնելէ վերջ, գրեց այս պատմական վէպը: Լաւագոյն նիւթ չէր կարող ընտրել Բաֆֆի՝ ըստ արժանւոյն մշակելու համար, որ և յաջողած է կատարելապէս:

Իսկ Խեկրի նիւթն է, Պայազիդի պաշարման միջոց վարդան անուամբ կտրիճ հայ զինուորի մը անձնաւորութիւնը, որ խենթ ձեւանալով կ'անցնի թշնամեաց բանակին մէջէն, քրդի մը զէնքերով ու ձիով զինուած կը դիմէ Ռուսաց բանակը Տէր Ղուկասովի քով. ամբողջ քաղաք մը ազատելու պարտքը կատարելէն վերջ կը վազէ ազատել մէկու մը կեանքն ալ «որ ամէն բանից թանգ է իրեն համար» (Ա. տպ. 1881, Բ. տպ. 1890):

Խեկրի շարունակութիւն կրնայ համարուիլ Զաչաչ-Էդդիկի արշաւանքին պատմութիւնը. առաջին անգամ Մշակի մէջ հրատարակուած, յետոյ արտատպուած 1884ին, Բ տպագրութիւն 1890ին ի Մոսկուա:

Սամուէլը (տպ. 1886ին Արձագանքի մէջ) Բաֆֆիի պատմական վիպասանութիւններէն է, որուն նիւթը առնուած է Փաւստոսի աւանդած Ե դարու զէպքերէն, վահան Մա-

միկոնեանի և Մերուժան Արծրունւոյ ուրա-
 ցութիւնը, իրենց երկրէն քրիստոնէութիւնը
 վերցնելու ջանքը, հոն ըրած կատարածնին.
 Սամուէլին իր հօրը (Վահանայ) և մօրը
 (Որմիզդուխտին, քոյր Շապհոյ) սպանու-
 թիւնքը. ահա ինչ կ'ըսէ յառաջարանին մէջ.
 «Սամուէլը վաղուց իմ մտածութիւնների տ-
 ուարկան էր դարձել: Խրախուսվելով այն գա-
 ղափարով, թէ՛ սրբան մեծ կրթողական ազ-
 գեցութիւն ունի պատմական վէպը ընթեր-
 ցողի համար, երբ նա անսնում է իւր նախ-
 նեաց մեծագործութիւնները և աշխատում է
 հետեւել նրանց առաքինութիւններին, աշխա-
 տում է հեռու պահել իրան նրանց կատա-
 րած սխալներից, — այդ միտքը քաջալերեց
 ինձ»: Իբրեւ աղբիւր ծառայած են բաց ի
 ազգային յիշատակարաններէն, իր ճանա-
 պարհորդութիւնքը, (վասն զի մնացած են այն-
 պիսի խուլ առանձնացած տեղեր, ուր ժո-
 ղովուրպը գեռ կ'ապրի իր վաղեմի աւանգա-
 կան սովորութիւններով) և Պարսից և Մե-
 փացիներու կեանքը, համարելով Հայերը նոյն
 ցեղին պատկանող և նոյն կեանքով ապրող
 ժողովուրդ մը: Դառիթ քեզէն և Պարոյր Հայ-
 կագէն (տպ. Ադրիարի մէջ, Բ. տպ. 1895)
 վերջ Սամուէլը երրորդ պատմական գրական

փորձ է: Խամսայի մելիքութիւնները (տպ. 1882ին) Հայոց նոր պատմութեան նիւթերէն է, Սիւնեաց առկայծեալ իշխանութեան պատմութիւնն է, հալ աշխարհի վերջի յոյսերուն: Նոյն նպատակով առւերէնէ թարգմանեց Զուբով Պլատոնի Ղարաբաղի Աստղագետը (1882ին), որ Ղարաբաղի մելիքներու քայքայման և անկման պատմութիւնն է: Իբրև Պարսկաստանցի՝ կատարելապէս տեղեակ է նա՝ նոյն երկրին թէ՛ Հայոց և թէ՛ Պարսից ժողովրդական փակուած կենացը և տեղական հանգամանացը, զորոնք վառ գոյներով կը նկարագրէ Խաչագոյի Յիշատակարան (2 հատոր, տպ. 1883. նախ Մշակի մէջ, ինչպէս նաեւ հետեւեալք), Սով, Կոստագրոսրիան, Աերազդ-Հոխիսիմե, Մի օրավար հոդվէպիկներու և պատկերներու մէջ. Կրակապաշտ Պարսիկներու կեանքէն է Բիրթ-Շարարանի. Կոստանդնուպոլսի հայ բեռնակիրներու կեանքէն Ղարիբ Մշեցի (տպ. Արձագանքի մէջ). Թէհրանի պարսիկ թշուառներու կեանքէն Խազ-փոշերը, որ Արձագանքի 1886ին 27 և 28 թիւերու մէջ երեւցած է, և Անահիտի 1901, 9 թիւէն սկսուած է նորէն տպուիլ արեւմտեան հայերէնի բարգմանուած: — Կենսագրական գրուածները հետեւեալներն են.

Մի քանի գծեր խրիմեան հայրիկի կեանքից. Միրզա Մեչքում խան, հայազգի լիազօր դեսպան Պարսից. վրաց իշխանագն Ալեքսանդրի կեանքը Պարսկաստանում. Ֆրիդրիխ, Պարսից մեծ բանաստեղծ: — Ժողովրդական նկարագիրներ են, Հայ կիևը և Հայ երիտասարդոսրիանը (տպ. 1890ին). Քրդեր, Քրդական միութիւն: — Ճանապարհորդութեանց կը վերաբերին վերոյիշեալ Աղբաւարայ վանքի գեղեցիկ նկարագրութիւնը. Ուղեորոսրիան Պարսկաստանում. Թիֆլիսից մինչև Ագուշիս, (տպ. Փորձի մէջ). Երկու աւիս Աղուանից և Սիւնեաց աշխարհներում: — Փիլիսոփայական է, Մարդը գոյութեան կռիւի մէջ: — Ունի քննադատական յօդուածներ ալ. Թիւրքիայի Հայոց վիճակը, հանուած է. Պոլսի պատրիարքարանի քսանամեայ դիւանական արձանագրութիւններէն. Ինչ կսպ կայ մեր և Թիւրքիոյ Հայերի մէջ. Սունդուկեանցի մի հեղինակութեան «Քանդլած օճախ»ի վրայ. Արիստակէս վ. Սեդրակեանցի «Քնար Մշեցոց» ժողովրդական երգերու հաւաքածոյին վրայ. Բարխոււարեանց Մակար վ.ի «Գաղտնիք Ղարաբաղի» թարգմանութեան վրայ. (տպ. Արձագանքի մէջ): Չմոռնանք յիշել Ոսկի աքաղաղ (տպ. 1882), Արծի

Վասպուրականի (1893), Միևն այսպէս միսն այնպէս Թիֆլիսի վաճառականների կեանքից (1890) վիպասանութիւնները. ինչպէս նաեւ իր հետեւեալ Թարգմանութիւնները Բասեր՝ Լարրայի. Հայերը Քարոյի մէջ. Կայենի կտակը՝ Չախեր Մազոխի, գալիցիական զրոյցներ (1884). Ֆրիդրիխ Շիլլերի (1891): Իսկ կիսաւարտ մնացած են բաց ի Սաւուռէն, Թիֆլիզի Վաճառականների կեանքից վէպը, որմէ 150 էջ միայն գրուած է: Իսկ մեռնելու ատեն թողուցած է ձեռագիր աւարտած վէպ Սայրին, որ բաղկացած է երեք մեծագիր հատորներէ. ինքը Բաֆֆի յաճախ կ'ըսէր թէ այս վէպին մէջ յատուկ ուշադրութիւն դարձուցած է ոճի գեղեցկութեան: Չահրումար, Թիֆլիսի Հայերի կեանքից. Թարսուներ, Հայ ուսանողների կեանքից, Մի թերթ արեղայի յիշատակարանից: Չանց կ'ընենք յիշել բազմաթիւ հրապարակախօսական յօդուածները, Մշակի մէջ տպուած, որոնց մէջ, ինչպէս ամբողջ վէպերուն մէջ, անվեհեր համարձակութեամբ կողեցաւ ազգին կործանիչ թերութեանց ու ախտերուն դէմ:

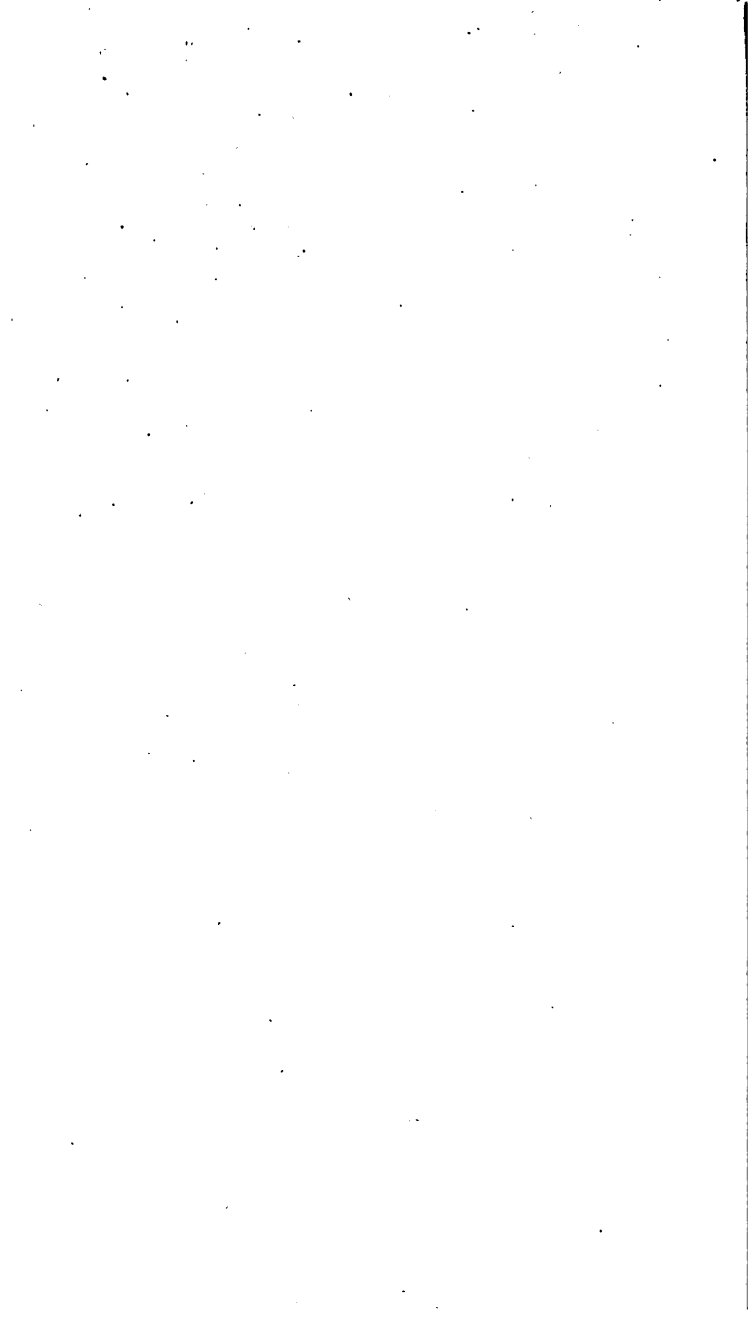
Բաֆֆի թէ՛ ազգային կեանքէն և թէ՛ պատմութենէն գրելով, ժողովրդեան կենաց մէջ

լուծում սպասող ամէն տեսակ հարցեր յուզեց, վառելով ժողովրդեան սէրը և զգացմունքը այդ հարցերու կարեւորութեան մասին: Տաղանդաւոր վիպագրագիր իր գրչի արատադրութեանց գլխաւոր մասը նսւիրեց Թրքահայերու խնդրին. յայտնելով իր բարձր ոգելից գաղափարները, որ ամէն տողի մէջ կ'արտափայլին, որոնք բնականաբար չէին կարող չգրաւել ժողովրդեան սիրտը, չէին կարող ահագին ազդեցութիւն չընել. անոր համար է որ ոչ միայն ուսեալ դասակարգի մէջ մեծ է իր ազդեցութիւնը, այլ նաև ամենատղէտ շրջաններուն մէջ:

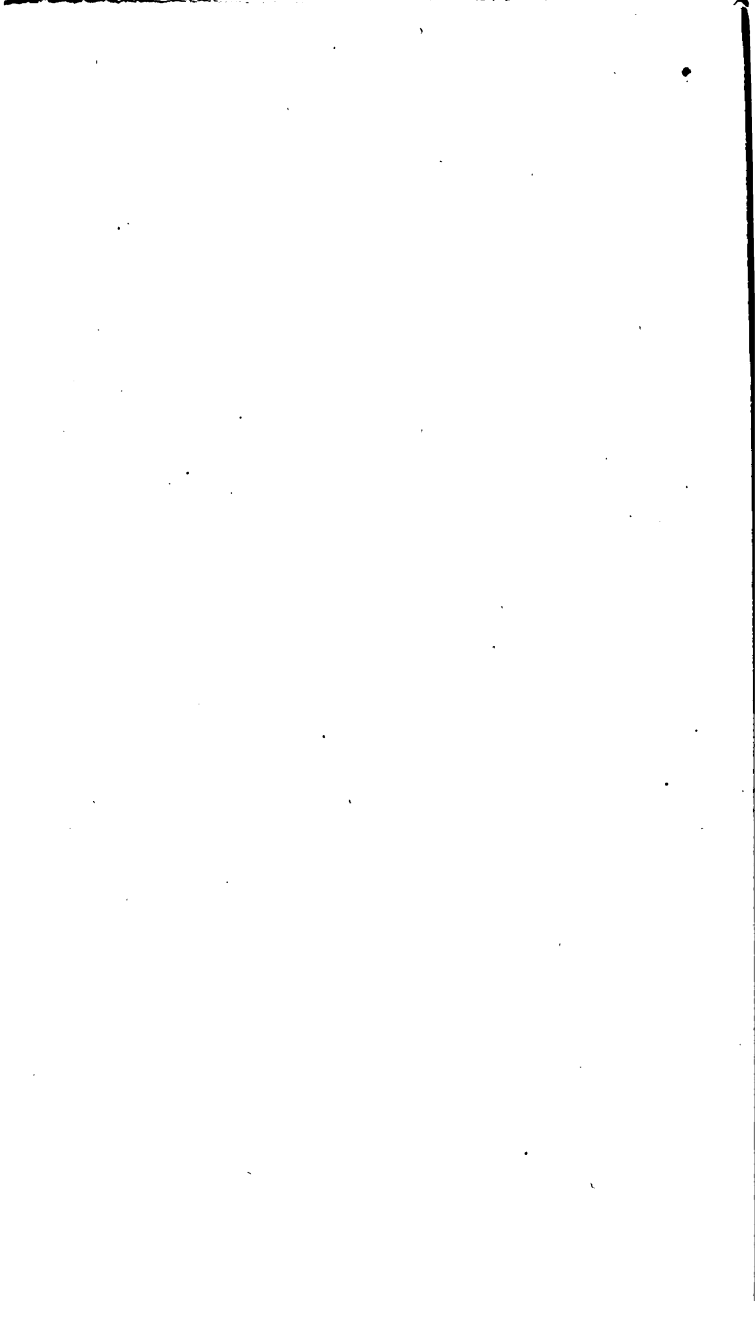
Կրնանք ըսել թէ Բաֆֆի ինքնարուխ է, ոչինչ կամ ամենաքիչ օգտուած է եւրոպական գրուածներէն. գրութեան հանգարտ ոճը, միակերպութիւնը, նկարագրութեանց մէջ երբեմն շատ ընդարձակուիլը, և չափազանցութիւնները կը կորսուին լուսաւոր գաղափարներուն, ժողովրդական ճշգրիտ նկարագրներու և ուրիշ յատկութեանց մէջ: Բաֆֆի սօսկ վիպասանութիւն չաւանդեր, երեւակայական բանաստեղծ չէ. հայ աշխարհի ամենէն սիրելի աւերակները գծելով, հոգերը, յոյսերը, ձգտումները նկարագրելով, կենդանի գոյներու տակ, իրական կեանքէ առ-

նելով, ձգիչ է, յուզիչ է: Կնքենք ուրեմն կրկնելով Բաֆֆիի վրայ զմայլողի մը խօսքը՝ թէ « Բաֆֆիի գրական բուլանդակ արժանաւորութիւնը մի անգամէն բացայայտելու համար՝ բաւական ըլլայ ըսել, թէ՛ ուլ որ չէ կարդացած Բաֆֆիի գրուածները, այնպիսին չէ կտրող հայկական ժամանակակից գրականութեան ծանօթ համարիլ ինքզինք: . . . Բաֆֆիի վիպասան է, բառին ամբողջ նշանակութեամբն; և կը շեշտենք, Հայոց մէջ առաջին վիպասանը »:

ԳԱՄԱՌ-ՔԱԹՒՊԱ

ԳԱՄԱՌ-ՔԱԹՒՊԱ

1833-1892

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 23ին (1901) Նոր-Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքի մէջ հանգիսով բացուեցաւ Գամտո-Քաթիպաի արձանը, որ պսակեց մեծ բանաստեղծին երիտասարդութեան յատեն երգած այս վսեմ առղերը.

Բայց կ'ուզէի թողնել պատեզ մի արձան,
Որ դարէ դար մընար ամուր անկործան:
Եւ երգեցի երգ ոլորուն ու անուշ,
Ի՞նչ քընարի ձայնն էր մեզմէկ ու քընքուշ:

Այդ անուշ ու քընքուշ երգերուն համար պէտք էր կանգնել անմտանալի յիշատակ մը, արձան մը . . . :

Նոր-Նախիջևանի մէջ դրաւ իր բոյնը (նոյեմբ. 8) մեր գեղգեղիչ սոխակը, Ռաֆայէլ Պատկանեան. բանաստեղծ էր պապը Սերովբէ վարժապետ, աւելի մեծ բանա-

ոտեղծ էր հայրը Գաբրիէլ քահանայ, որուն թեւոց տակ սորվեցաւ ճոռուղել, երբ 1850ին սկսաւ սա հրտաարակել թիֆլիսու մէջ, ուստեհայոց առաջին աշխարհաբար «Արարատ» շաբաթաթերթը ստեղծեց զարբար էր Ռափայէլի առաջին երգը, այսինքն, «Թըռչնակ» անունով ուսեերենէ թարգմանած ուտանաւորը: Դեռ հազիւ սկսած էր Ռափայէլ, Լազարեան ճեմարանի մէջ, Մ. Էմինի խնամոց տակ ուսման ճաշտկն առնուլ, և ահա կանչուեցաւ թիֆլիս ուսուցչութիւն ընելու Ներսիսեան դպրոցի մէջ, որուն տեսուչ էր հայրը, և աշխատակցելու Արարատին որ ութ ամիս միայն կեանք ունեցաւ: Եւ այդ կարճատեւ շրջանին մէջ, բաց ի վերոյիշեալ ոտանաւորէն՝ որ իբր գրաբար առաջինն ու վերջինն եղաւ, գրեց ուրիշ հինգ ոտանաւորներ ալ պարզ և սահուն աշխարհաբարով. ի գերեզման Լեռն վերջին քաղաքի, Մահ Զարմայր Նահապետի, Համակերպութիւն Յոբայ, Շիւակասի առաջտեան երգ, Շիւակասի երեկոյեան երգ. ստանցմով հայուն անցեալը ու ներկայն, պատերազմի ու մշակի դաշտը նուագեց: Տէր-Գաբրիէլի թերթին դազրելովը Ռափայէլ ալ անցաւ իր հօրեղբորորդայն՝ Քերոբէ Պատ-

կանեանի քով, Դորպատի համալսարանը.
այն տեղ կրթուած էին Աբովեան և Նազա-

ՌԱՓԱՏԷԼ ՊԱՅԿԱՆԵԱՆ

րեան, հոն 1840ին վերջերը Հաղարեանք՝
իրենց հոշակաւոր ուսումնարանին ընդունակ

*աշակերտներն կը ղրկէին իրենց հաշուով,
ուսումնին շարունակելու համար. և այդ ու-*

ՆՈՐ-ՆԱԻԶԵԻԱՆ, ՌԱՓ. ՊԱՅԿ-Ի ԱՌԱՆՁՆԱՍԵՆԵԱԿԸ

*սանողներն էին որ թարգմանեցին շատ մը
երգեր որ հիմայ ազգային դարձած են, և*

անոնք երգեցին Միծեռնակը: Այսպիսի կե-
դրոն մը ահա կը գտնուէր Ռափայէլ 1852ին,
և նոյն թուականը կը կրեն «Սիրոյ երգը»
և «Հայոց գինի» ոտանաւորները: Նոյն
տարին անցաւ ի Մոսկուա, և մտաւ հա-
մալսարանին պատմական — ընդունակիտական
մասին մէջ. թէպէտ հոս ալ երկար պիտի
չմնար, սակայն 1854ին Մոսկուայի մէջ
կազմուած ընկերութիւնը պիտի անմահացը-
նէր զՊատկանեան Գամառ-Քաթիպա անուան
տակ: Այդ ընկերակցութեան նպատակն էր
ժողովրդեան համար ընթերցման գրքեր հրա-
տարակել. և երեք հիմնադիրներուն անուան
ու մականունան սկզբնատառերով (Գէորգ Քա-
նանեան, Մնացական Թիմուրեան, Ռա-
փայէլ Պատկանեան) կազմեցին Գամառ-Քա-
թիպա կեղծանունը. այդ անուամբ լոյս պիտի
տեսնէին գանազան գրական աշխատութիւն-
ներ. և առաջին անգամ, Պետրբուրգի մէջ
1855ին լոյս տեսաւ, «Գամառ-Քաթիպա»
տետրակը, յիսն զի ամենէն եռանդուն ան-
դամը, Ռ. Պատկանեանը, Պետրբուրգի հա-
մալսարանը կը գտնուէր: Տետրակը 16 երե-
սով, ոտանաւոր և արձակ գրութիւններէ կը
բաղկանար: Ոտանաւորներուն մէջ, որ չորս
են թուով, և հարկ չկայ ըսել թէ Պատկա-

ՆՈՐ-ՆԱԻԴՅԻԱՆ ՌԱՓԱՅԷԼ ՊԱՅԻ ՏՈՒՆԸ ԵՒ ԸՆՏԱՆԻՔ

նեանին են, ամենէն անուշն է լեզուով ու արուեստով «Երկո՞քոյր»ը. շատ չանցաւ, երկու տարուան մէջ հտեւէ հտեւ ելան ուրիշ չորս տետրակներ ալ, որոնք ընդ ամէնը 18 բանաստեղծութիւններ կը բովանդակեն, և փութանք ըսելու՝ որ ասոնց մէջ առաջինն է բանաստեղծութեամբ, սահունութեամբ, իմաստներով, միով բանիւ, ամէն մտտամբ, «Մայր Արարի», — և չենք սխալի՞ր՝ եթէ ըսենք թէ Պատկանեանի գլուխ գործոցն է այդ, որ նոյն ատեն դեռ քսանը հինգ տարուան էր, ուսանող, տպագրութեան ամէն հոգեբով բեռնաւորուած: — Ընկերութիւնը լուծուեցաւ, սակայն Գամառ — Քաթիպա կեղծանունը մնաց Ռ. Պատկանեանի վրայ: 1860ին աւարտեց համալսարանի շրջանը, մինչեւ այս ատեն հրատարակելով մանկավարժական քանի մը գործեր ալ. Նոր-Այրքենարան 1856ին, Ազգային երգարան 1856—1857ին, ուր հաւաքուած են այբուբենի կարգով գործածական հին և նոր ազգային երգերը, և անոնց մեծ մասը եւրոպական խազերով ձայնագրուած. Ռոպէնսոն Գրիգորյի պատմութիւնը 1857ին, Եզովպոսի Առակները 1859ին, երկուքն ալ պատկերազարդ: Ռ. Պատկանեան կը տեսնուի

նաեւ սոյն ատեններս Հիւսիսայայտի մէջ Ռախտաւորք գրուածով, որ առանձին գրքուկով տպուեցաւ ի Թիֆլիս և Մեծն Նախոյեանի պատմութեամբ. և 1860էն վերջ կտռակ հայոց աշխարհի, Մ. Աղարէկեանի տմաթերթին մէջ. և այս վերջնոյս մէջ հրատարակեց 1861ին, Քաջ Վարդան Մամիկոնեանի մահը գունագեղ բանաստեղծութիւնը, որ իր սկզբնաւորութեամբ

Ո՛վ լուսին լուսին, էլ քանի էրպէս
Գալկացած, տըժգոյն, տըխուր երեւես.

Նահապետին երգերէն մին՝ Առարայրի Պրպոռն կը յիշեցնէ, որ նոյնպէս առ լուսին՝ ոչ տխուր, այլ հանդարտ լուսնին կ'ուղղէ իր խօսքն.

Ո՞նց գաս իմ լուսնակ հեղիկ ու հանդարտ
Համասփիւռ լուսովդ ի լեռ, ձոր և արտ.

Երկու մեծ բանաստեղծներու վարդանայ յլրայ այս երգը քանի նման ու աննման է, և վայրկեան մը կը յիշեցնէ Մ. Չերազի Գրական փորձերոս գեղեցիկ մէկ էջը, Պէշիկթաշլեանի և Ալիշանի զուգակշիւրը: Գամառ—Քաթիպայի ու Նահապետի՝ վարդանայ յլրայ երգը լսելնէս վերջ պիտի ըսենք. «Եր-

կուքն ալ կ'երգեն: Ալիշանի երգը գոռում, Պատկանեանինը ճլուլլին է: Մի ջրվեժ է Ալիշան, որ ոռնալով ժայռէն վար կը նետուի...: Պատկանեան մի առուակ է, որ խոտին տակ գրգռչելով կը սահի, չի հոսիր կը ծաւալի...»:

Գամառ-Քաթիպա, բաց ի բանաստեղծութիւններէ արձակ գրուածներու ալ ճաշակը տուաւ Կտակի մէջ, Թումաս Բօցարիս (1861), Թրօլարօրէ (1861), Խաչակրաց արշառանքը (1862), Թարգմանութիւններով, որոնք Մ. Մինասիքեան¹ կեղծանուն ստորագրութիւնը կը կրեն:

1863ին փորձ մ'ըրաւ Գամառ-Քաթիպա ուսումնական թերթ ալ հրատարակելու, և առաջին թիւը լոյս տեսաւ սեպտեմբերի մէջ

1. Այլ և այլ կեղծանուններ գործածած է Պատկանեան ժամանակին ու պարագային համեմատ. « Խաւնչի, Եշտրակ, Պիզ, Տանդա, Ճակնով Մանուկ, Ուստոչրա », 1877-1880 Մեղու Հայաստանի լրագրին մէջ. « Խրձի աղայ » կայիափա գրուածին տակ. « Աշոտ Կարապետ » Գամառ-Քաթիպա հրատարակութեան Ա տետրակին մէջ, 1843. « Ախտամերկեան, Սիւրիակ, Պալբա, Միքայել վայելչեան » զանազան վէպերու տակ նշանակուած:

Հիսուս անուամբ, քառածալ՝ 8 երեսով, աշխատակիցները գրեթէ իր ընտանիքով կը կազմուէին. Բ. Պասկանեան ընդարձակ յօգուածով մը՝ լրագիր հրատարակելու մասին կը խօսէր. Մերունի հայրը, արձակ ու ուտանաւոր գրուածներով կ'օգնէր, օրիորդ Օլգա Ամիդի, մեր բանաստեղծին տպագայ ամուսինը եւրոպական հեղինակներէն քաղուածներ թարգմանելով. ինքը Ռոսփայէլ ալ՝ քնարը թողած արձակ գրութեանց¹ ու թարգմանութեանց² ձեռք կը զարնէր. սակայն տարի մը հազիւ ապրեցաւ իրեն շաբաթաթերթը, վերջապէս ծախեց տպարանը և 1866ին Նոր-Նախիջեւան վերադարձաւ:

Ուսուցչութեան զբաղումն էր որ այդ թուականէն վերջ Պատկանեանի կենաց մեծ մասը պիտի գրուէր, նախ իրեն բացած «Օրինակելի պանսիօն» (1867-1876) և «Մանկական պարտէզ» (1879) դպրոցներուն մէջ, և յետոյ 1880ին Նոր-Նախիջեւանի հարիւրամեակի յիշատակին հիմնուած «Արուես-

1. «Յ. Ալամդարեան», «Վէրք Հայաստանի» (անկատար), «Խոյեցիք», «Ասարախանայ Հայեր», և այլն:

2. «Մովաշրջիկ Սինդբադի եօթն ճանապարհորդութիւնները», «Ուրուականի վէպը»:

տական դպրոցին» տեսուչ կարգուելուիլը, և նա այս պաշտօնը անընդհատ մինչև 1892 Վարեց, մինչև որ Թոքախտի տանջող սուրը կտրեց մեծ ու անմահ քերթողին կենաց թելը, սուգի մէջ թողլով ընտանիքը ինը զաւակներով և ամբողջ ազգը:

Պատմեցինք Գամառ-Քաթիպայի մինչև 1866 անցուցած գրական կեանքը, բայց Նոր-Նախիջևեանի ժողովրդեան մէջ հաստատուելէն ետքը, մանր պիտի քննէր նա ժողովրդեան ցաւերն ու վէրքերը, ու այդ քննութիւնները՝ թէպէտ զաւառական լեզուով, սակայն վիպագրի մը գրչով պիտի արձանագրէր շարք մը յոյժ հետաքրքրական պատկերներու ու վէպիկներու մէջ (Շատերէն մէկը, Օձի խածած, Վարժապետ, Վարթեվօր, Սատանայի օջիւղ, Խօտքուխ, Չախու, Տրացիկն և այլն), Ախտամերկեան ու Սիշիշիկ ստորագրութիւններով: Իսկ իր քաղաքացւոց ախտերը պիտի ծաղրէր և կծու երգիծաբանութեամբ պիտի նկարագրէր քերթուածներուիլը, որոնք լոյս տեսան 1879ին «Նոր-Նախիջևեանցոց Քնար»ին մէջ, և յետոյ այլ և այլ ժամանակ մինչև 1888 պարբերական թերթերու մէջ: Գրականական լեզուով են Աղբիւր, Լեզու կտրող, Հոգեվար հայր, իսկ Փորձի

մէջ, լոյս տեսած են (1880) Ես Եշա-
 ևս էի, և Փառասէր վէպերը, որոնք նը-
 կարագիր են հայ ուսանողի կեանքին, իսկ
 Արձագանքի մէջ 1884ին և առանձին գրը-
 քուկով տպուած Տիկիև և Նածիշտ վէպը,
 որ պատկեր մ'է հայ վաճառականի բար-
 քին: Ունի թատրերգութիւններ ալ, ճանա-
 պարհորդական ու պատմական ու զանա-
 զան գրուածներ ցանուած ու ցրուած գրե-
 թէ ամէն ոուսահայ թերթերու մէջ¹: Իրեն
 թարգմանութիւնն է Պուշկինի « Ոսկի ձկնիկ »ը
 տպուած ի Թիֆլիս. Ճշարայ օրագրի մէջ,
 գրած է « Յովհան Ոսկեբերանի վարքը ». և
 Ծիածանի մէջ « Ճառ ըստ դիպաց Այլա-
 զովսքի վ.ի Պետերբուրգ գալուն »: Ունի
 երկու գրքոյկներ « Մանկական ոտանաւոր-
 ներ և երգեր » Թիֆլիս տպուած, ինչպէս

1. Գր. Խալաթեան հրատարակած է 1893ին
 ի Պետերբուրգ Պատկանեանի Ընտիր Երկասի-
 յոսթիաները 2 հտ., կենսագրական նկարա-
 գրով, ուսկից մենք ալ օգտուեցանք: Դար-
 ձեալ լոյս տեսած են ի Մոսկուա 1864ին և
 1881ին Գամառ-Քաթիպայի քանաստեղծու-
 րիանք ու Ազատ երգեր անուաններով: Հմմտ.
 Մշակ, Զալխուշեան, 1901. - Տարագ, Շահա-
 ղիզ, 1901. - Գեղունի 1901, Վենետիկ:

դարձեալ «Մայրենի բարբառ» դասագիրքը ի թիֆլիս և «Հնչական այբբենարան»ը, ի վիէննա տպուած. յիշենք Վերջապէս «Նոր-Նախիջեւանի Պատմութիւնը» և ձեռագիր մնացած «Ռուսա-Հայ համառօտ բառարան»ը ու շատ մը ոտանաւորներ, որոնք բարեկամացը քով կորսուած են :

Գամառ-Քաթիպա գրեթէ միշտ առիթով մը կը հանէր իր գրուածները. «Կարինի Սոխակը», «Կայափան», և այլն, զայս կը հաստատեն. իսկ 1877ի պատերազմը, զինքը ստիպեց՝ վանեցուոց ու Մշեցուոց վրայ աղի արցունքներով երգեր յօրինելու: Եթէ իբր դաստիարակ չկրցաւ օգտակար ըլլալ, որովհետեւ չէր մեծ կրթիչ մը, սակայն Գամառ-Քաթիպայի քնարը թրթռացուցին այն անուշ երգերը՝ որոնց արձագանգ կու տան, գրեթէ կէս դարէ ի վեր, շքեղագարգ դահլիճներու գմբէթները, լերանց ու ձորերու ժայռեր: Պարզութիւն ու բնականութիւն, կենդանի նկարագրութիւն ու վառլուռն երեւակայութիւն, — ահա ընդհանուր ուրուագիծ մը մեր քնարերգակ բանաստեղծին ու վիպագրողին: Գիտցաւ նա ժողովրդեան համար ըլլալ, անոր լեզուն, անոր զգացումները հնչեցուցին իր թելերը, թէպէտ խիստ պարսաւններ,

Թէպէս երգիծարան յանդիմանութիւններ թափէր հայ ժողովրդեան գլխուն վրայ, սակայն պիտի չդադրէր ազգին երգիչը¹, ազգին բանաստեղծը կոչուելէ:

Իր հայրենասէր համարձակութեան ու անկեղծութեան համար, կենդանութեան ատեն փառաց պսակը գլխուն վրայ միշտ չկրօցաւ տեսնել. սակայն մահուրնէն վերջ բարձրացաւ գովասանաց ամպերով և ապագայք պիտի ճանչնան Գամառ — Քաթիպայի մէջ իրենց պարծանքը:

Պատկանեանի տունը կը գտնուի Նոր-Նախիջեանի «Ս. Թորոս» թաղի «Ս. Թորոսի» փողոցի վրայ: Փայտակերտ է և շինուած ընդարձակ բակի մէջ իր սիրած պարտիզին խորը: Տունը փոքր, ցած, մէկ յարկով է, և աւելի գիւղական պարզ խրճիթի մը կը նմանի, քան թէ քաղաքացւոյ բնակարանի: Պատկերի մէջ կը տեսնուի տան

1. Սոյն տիտղոսով լուրջ ուսումնասիրութիւն մը կատարած է Պ. Եղիշէ Մադաթեան (Մուրճ, 1892 N. 10, 11. 1895 N. 4): Իսկ Պ. Կ. Կոլսիկեան ուսուցիչ Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանի մէջ, «Բանաստեղծ քաղաքացի» խորագրով քննադատութիւն մը Գամառ-Քաթիպայի գրուածոց (Մուրճ, 1897 N. 5, 6):

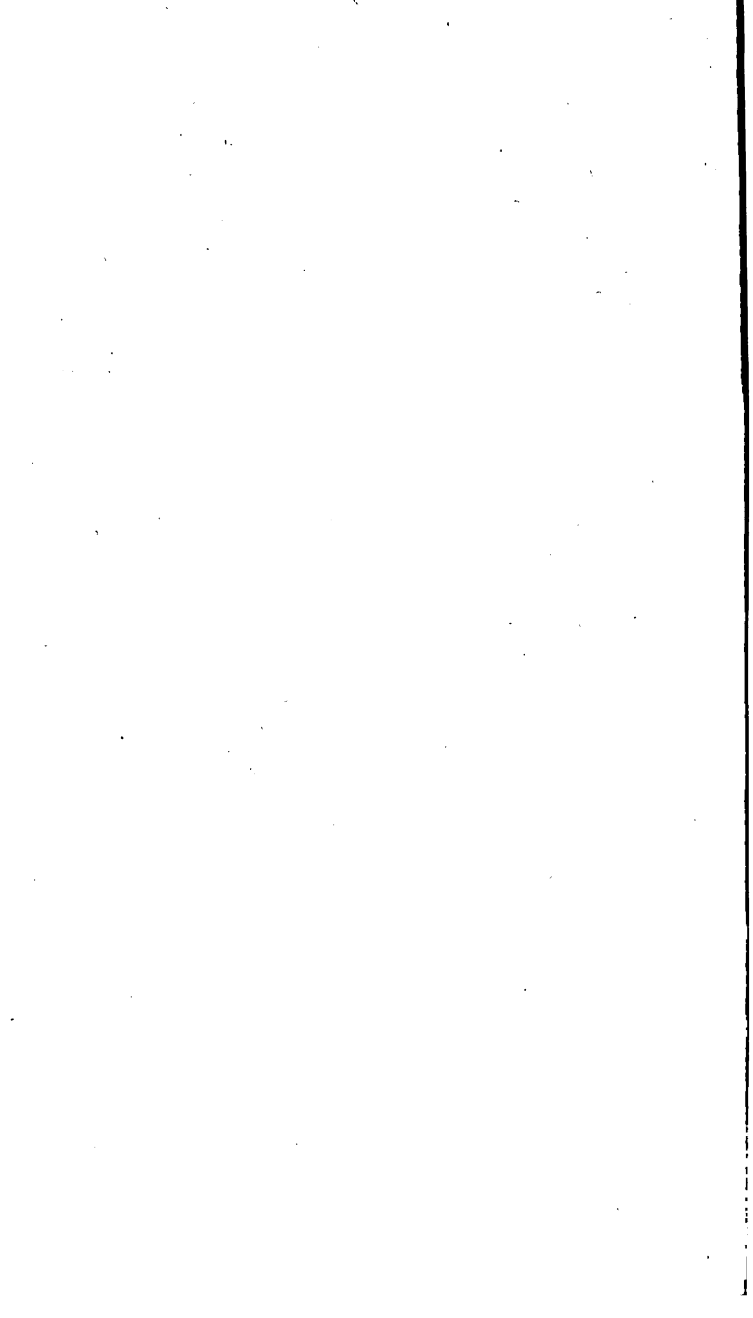
ճակատը և գլխաւոր մուտքը, որուն առջեւ նստած են իր այրին և աղջիկները: Պարտէզը, որ հիմայ առաջուանը չէ, Պատկանեանի ձեռքի արդիւնքն էր. իր բոլոր ազատ ժամանակը կը նուիրէր նա այդ պարտիզին, փորելով, մաքրելով և մինչեւ իսկ հեռաւոր տեղերէ ընտիր պտղատու ծառերու տունկեր բերել տալով և հոն տնկելով:

Պատկանեանի տունը կը բաղկանայ չորս սենեակներէ: Մուտքէն փոքրիկ նախասենեակի մը մէջ կ'երթըցուի, որուն ձախակողմեան պատին մէջ բացուած դուռը կը տանի պղտիկ, ցած սենեակ մը որ հանգուցեալին առանձնասենեակն էր: Բանաստեղծին մահուընէն վերջ, այդ սենեկին կարգը ու կահքը փոխուած է, սակայն լուսանկարելու համար տրուած է անոր ճիշդ այն ձեւը որ իրեն կենդանութեան ատեն ունէր:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ

1812-1879

ՍՏԵՓՐՈՒԹԻՒՆԸ Բուսահայոց մէջ 1858ին վերջը փայլ առաւ. Թէպէտ Կապիսա (1846-8) և Արարատ (1850-1) իրենց կարճատեւ կենացը մէջ անոր գաղափարն ու ճաշակը սոււած էին, սակայն ոչ նոյն գիտական և ոչ ժողովրդական օւժգին մղումը պատճառեցին՝ ինչ որ մի և նոյն ժամանակ հրատարակուիլ սկսող Ճասքագ. Մեղա Հայաստանի և Հիսիստփայլ Թերթերը: Մենք պիտի խօսինք վերջնոյս և անոր նշանաւոր խմբագրին՝ Մտեփանոս Նազարեանցի վրայ:

Նազարեանց կամ Շահնազարեանց Մտեփանոս, Խոյեցի Տէր Ասայի քահանային կրասեր որդին էր, ծնած ի Թիֆլիս 1812ին:

« Իմ նախակրթական ուսումնս, կը պատմէ ինքը Ստեփանոս, մի թշուառ և աղքատին բան էր, համեմատելով այժմեան մանուկների բազմամասնեայ ուսանելի նիւթերին, մի փոքր ընթերցանութիւն գրոց լեզուով գրքերի, լոկ հայերէն և այն իսկ անհասկանալի հին հայերէն, որ չունէր ոչինչ սնուցիչ նիւթ իմ երեխայական հոգուս համար: Իմ առաջին կրօնական դաստիարակութիւնս ստացել եմ Նոր կտակարանի պատմութիւնից¹»: Տասն և չորս տարեկան յանձնուեցաւ մեծ եղբորը հետ՝ այն ժամանակները մեծ համբաւ ունեցող Ղարաբաղցի Պօղոս վարդապետին, որ Ներսիսեան դպրոցի բացուելէն առաջ, վանքի եկեղեցւոյ բակը խուցի մը մէջ քա-

1. Հիւսիսափայլ, 1864 թ. 5 եր. 320-6: Հմմտ. Ա. Երիցեանցի «Ստեփաննոս Նազարեանց և նորա գրականական գործունէութիւնը» (Փոքրձ, 1879, թ. 10, էջ 51-83. 1880 թ. 1, էջ 53-87 և պատասխան Ս. Շահազիզեանի 1881 թ. 4, էջ 211-264): Ս. Շահազիզեանի «Հրապարակախօս ձայն» (Մոսկուա 1881): Արարատեան «Դիմագրաւ ընդդէմ սատան յարուցելոց ամենապատուական լեզուիս հայոց» (Տփղիս 1838): Յովսէփ Զերքեզեանց (Մեղրոս Հայաստանի 1860):

նի մը տղոց հայկաբանութեան դաս կու տար: Անոնց մէջ էր Խաչատուր Աբուլեանն ալ, որ Նազարեանցի հետ Չամչեանի քերականութիւնը և Ազոնցի ճարտասանութիւնը կը մաշեցնէր: Քիչ վերջ Ներսիսեան դպրոցի մէջ՝ նոր ուսուցիչ մ'ալ ունեցան հայերէնի, Պ. Առաքել Արարատեանը. իսկ կրօնագիտութեան համար հրաւիրուած էր հոն Յար. Ալամդարեանց քահանայն, որ իր քաջաւարժ աշակերտները, պատրաստելէն վերջ, կը զրկէր կիրակի օրերը եկեղեցեաց մէջ քարոզելու: Անգամ մը Նազարեանցի ինկաւ Հաւլաբարու Չորաբաշի եկեղեցւոյն մէջ քարոզել. որ վսեմ ոճով ու ձեւերով կ'ատենաբանէր աստուածպաշտութեան վրայ, օրինակ բերելով Վարդանանց նահատակութենէն, երբ մեր քարոզիչը իր ճառին մէջ կրկնեց մի քանի անգամ «քաջ, քաջեր» բառերը, Սօս անունով Հաւլաբարցի մեծատունը ալ եւս չհամբերելով լոնցուց ճառախօսը բարձր գոռալով. «Այ Տէր Եսայու տղայ, դու՛ թէ կարես՝ հոգուց խօսիր, թէ չէ, այս սուրբ եկեղեցու մէջ, հեռի՛ մեզանից, քաջերն ու դեւերն ի՞նչ բան ունին»:

Նազարեանց, քահանամեայ՝ Ներսիսեան դպրոցին ընթացքն աւարտեց, սորվելով հոն

քիչ մը հայերէն, ռուսերէն, պարսկերէն և գաղղիերէն. բայց կարօտ էր բարձր կրթութեան: Բմանք կը կարծեն թէ Մոսկուայի Լազարեանց Ճեմարանին մէջ ալ քիչ մը ժամանակ մնացած ըլլայ: Վերջապէս ինքն ալ յաջողեցաւ Սրովեանի նման մեկեմասս մը գտնելով անցնիլ Գորպատի համալսարանը 1832ին, իրեն անբաժան ընկերոջը բով: Բայց սարի վերջ աւարտեց իւր ուսումը. և երկու տարուց չափ Ծրէնի և Բրոսսէի աշակերտելով Պետերբուրգի մէջ, առաջինէն արաբերէնի և պարսկերէնի, իսկ երկրորդէն՝ հայկաբանութեան պատ առաւ: 1842ին Ղազանի համալսարանը փոխուելով, շքու տարի ետքը ստացաւ Արեւելեան լեզուաց ուսուցչութեան աստիճանը. ուր միեւնոյն ժամանակ վարսապետ էր հայերէն լեզուի, գրականութեան և պատմութեան: 1849ին հրաւիրուեցաւ Լազարեան Ճեմարանը, ուսուցիչ կարգուելով արաբացւոց և պարսից գրականութեան, որուն մէջ հայկականէն աւելի հմուտ էր: 1869ին Թիֆլիս գնաց իրեն ահուշ Ներսիսեան դպրոցին և երկու տարի վերջ ի Մոսկուա պարձաւ: Լազարեան Ճեմարանը՝ առաջին պաշտօնով, ուր և մնաց մինչեւ 1879. ապրիլի 26, իր մահուան օրը:

Այսքան գիտութեամբ լցուած Նազարեանցը, ուսուցչութենէ զատ՝ պէտք էր որ մեծամեծ օգուտներ մատուցանէր ազգին ամբողջութեան, զոր անկեղծ և լիառ սրտով կը սիրէր. պէտք էր անոր կարօտութեանց ու հիւանդութեանց յարմար դարման մտածէր, երբ ազգին ծառայելու պատրաստակամութեամբ կը արտփէր հուրօքք. թէ յայսմ որչափ յաջողեցաւ և կամ գործը իր եռանդեան համապատասխանեց, պիտի ցուցնենք իրեն իւրաքանչիւր դրուածները յիշատակելով:

Նազարեանց ուսերէնով բացաւ իր գրական աշխատութիւններուն դուռը. բաց ի սուտ երէն մէկ գրուածքէն «Տեսարիան հայկական դպրոսրեան», որ ուսուցչութեան տիտղոսը ձեռք բերելու համար հանեց 1846ին, ունի երկու ուրիշ աշխատութիւններ ալ նոյն լեզուով, մին՝ 1849ին տպուած ի Ղազան, Ապտաշ Ղասբմ ֆերդուսի՝ հեղինակ Շահնամէ անուամբ ծանօթ Թագաւորաց գրքին. որուն կցած է համառօտ տետութիւն մը պարսկական բանաստեղծութեան մինչև Ժե պարօս վերջերը: Միւսը՝ 1857ին հրատարակուած ի Մոսկուա, Թարգմանութիւն մը պարսկերէնէ, Սաադի - Մուուշհէզզին Շէյ-

խի կիռչիստան գրքին: Սակայն ասոնցմէ աւելի կարևոր են մեզ հայերէն լեզուով հրատարակածները:

Առաջին աշխատութիւնը, որով սկսած է Նազարեանց հայերէն լեզուով իր գրական գործունէութիւնը, Փորձական Հոգեբանութեան ձառն է, տպուած ի Մոսկուա 1851ին: Երիցեան կ'ապացուցանէ թէ գիրքս թարգմանուած է ռուսերէնէ, և հակառակ Ս. Շահազիզեանի պաշտպանութեան, սուր լեզուով մը կը դատապարտէ Նազարեանցի ընտրողութիւնը, գրաբար գրելուն պատճառը և անոր լեզուն. և յիրաւի կարելի չէ արդարացնել այնպիսի անմարս գրութեան մը՝ հրապարակ նետուելուն պատճառը, եթէ աչք մը տանք անոր յառաջաբանին ուր Նազարեանց կը խոստովանի՝ թէ ձեռք զարկած է այդ գործին ազգին խեղճութեան ու տգիտութեան արգահատելով: Իսկ գրաբարով գործի կը սկսէր « առ ի ցնդել և փարատել զտարակոյս կասկածամիտ արանց ոմանց՝ որք չև ևս գիտեն թէ և մեր ուսեալ է փոքր ի շատէ պաշտել զլսրութիւն ի ժանգոտեալն աննորոգելի հնութեամբ լեզու առաջնոց Հայկազանց »: Արձագտնոք մ'է սա իրեն դէմ ելած թշնամութեանց զոր « Տեսութիւն հայ-

կական դպրութեան» ոռւսերէն գրքով գրողոց, ժամանակին հայկաբան կոչուած հայ գիտնականները հնամուլ ու խաւարապաշտ անուանելով:

Գրաբարով իր հակառակորդները ջախջախելէն ետքը, մէկդի նետեց այլ ևս այդ «ժանգոտած» ղէնքը և գործել սկսաւ իրեն սիրած ու դարբնած աշխարհաբարով: 1853ին հրատարակեց ի Մոսկուա, Վարդապետարան կրօնի հասարակաց հայախօսութեամբ գիրքը. նոյն տարին դարձեալ Առաջին հոգեդէն կերակուր հայագգի երեխաների համար անունով այբբենարան մը. շնոր ուզեր երկարել այս փոքր գրքոյկներու վրայ մեր խօսքը: Նազարեանցի անուան աւելի արժանաւոր գործ է Հանդես Նոր Հայախօսութեան տիտղոսով, երկու մեծ հատորներու մէջ ամփոփուած գիտական, պատմական, կենսագրական, գուարճալի և սրամիտ ըսուածքներու, ու ամէն տեսակ նիւթերու վրայ խօսող մատեանը, 1857-8ին տպուած: Հեղինակը կը յայտնէ յառաջաբանի մէջ թէ հաւաքած է զայդ իբրեւ «մի յարմարաւոր ընթերցանութեան գիրք ազգի համար, թէ՛ արժանապէս ժամանակ անցուցանելու և թէ՛ իւրեանց միտքը ճոխացնելու այնպի-

սի ծանօթութիւններով, որ հարկաւոր էին մեր ժամանակի փոքր ի շատէ կրթեալ հայ մարդուն»: Նազարեանցի այս գործը կը զարդարէր նոյն ժամանակուան զարգացած հայոց գրասեղանը, որովհետեւ Նազարեանցի գրչի տակէն դուրս եկած էր և մեծ հետաքրքրութեամբ կը կարգացուէր: Նալբանդեանց՝ անոր լեզուական պակասութիւնները ցոյց տալէն վերջ, կը գովէ՝ անշուշտ քիչ մը չափազանցութեամբ, հետեւեալ կերպով, « Հանդէսը (ևոր հայախօսութեան) է մի ընտիր պատուական գիրք ընթերցանութեան՝ ազգիս փոքր ի շատէ գրագէտ բազմութեան և զարգացած մանուկների համար» . և կ'անուանէ զանիկա « մի յաւիտենական գեղեցիկ արձան, որով պիտոյ է անմահանայ նորա (Նազարեանցի) միշտ գեղեցիկ անունը¹ »:

1858ին պարձեալ տպուեցաւ, Պէննար-աէն տը Սէն Բիէրի գեղեցիկ վէպը Պաշտու և վիրգիւնիս հանդերձ Հեղկական խրճիթով, Նազարեանցի գրչով հայացած: Իր միւս տպագրեալ գործերն ալ յիշելու համար, ըսենք թէ 1870ին հրատարակեց Պատմութիւն Պեղագոգիկայի (Թրգմ. գերմաներէնէ)

և երկու հատ ձառ, Ներսիսեան պարոզի տարեկան համարատուութեան տետրակին մէջ. և 1871ին, Տփղիսու մէջ, Տեաւհաս և գործնական առաջնորդ տոս յեզուի: Բաց ասոնցմէ Նազարեանց թողուց քանի մը անտիպ գրուածներ. որոցմէ ոմանք աւարտած ալ չեն. իր մահուընէն վերջ հրատարակուած կը դսնենք Գրակ. և Պատ. Հանդէսի մէջ (1888, էջ 234) իր ամենաընտիր գրութիւններէն մէկը. Հայոց ժողովորդը, նոր այժմեան յեզուի և մատենագրութեան վիճակը Ռուսաստանում. համարտ տետրեամբ. 1876ին գրուած գրեթէ 30 էջ կազմող այս քննութիւնը կը խօսի ժամանակին ուսահայ թերթերուն, անոնց լեզուին և պարունակութեան վրայ: Նոյն Հանդէսին մէջ պարձեալ, «Ազգ մը Լապտեր Հայաստանի օրագրին» (Անդ, 1889, էջ 282), զոր Հիւսիսսիայի գաղբիլէն չորս տարի վերջ կ'ուզէր հրատարակ հանել, և որուն աշխատակցիլ խոստացած էին գիտնական անձինք. Գ. Քանանեանց, Կ. Եզեան, Մսեր Գրիգորեան և Ս. Շահազիզ: Սակայն իրմէ անկախ պատճառներէ արգիլուեցաւ կ'ըսէ Մեղու Հայաստանի (1879, թ. 32): Ասոնք են առ հասարակ Նազարեանցի գրական վաստակները, զանց

կ'ընենք յիշել իրեն նամակները, որոցմէ ոմանք լռմայ և այլ ամսագրոց մէջ հրատարակուած են: Անցնինք հիմայ իր հրատարակական գործունէութեան օրկանին՝ Հիւսիսափայլի:

1858 թուականին էր, ինչպէս ըսինք առաջ, որ Հիւսիսափայլի հետ ուրիշ երկութերթեր ալ յայտնուեցան. սակայն Նազարեանցի թերթը միայն, կրնանք ըսել, ընդհանուր և բարձր նպատակ մ'ունէր. յեղափոխել ազգային կեանքը, լեզուն. ցնցել ու արթնցնել մտքերը, վերջապէս լոյս մը սփռել, զոր իր անուամբն ալ կ'ուզէր քարոզել, Հիւսիսափայլ, Օրագիր ընդհանուր ազգային շուսաշորոքեան և դաստիարակութեան: Հիւսիսափայլ 1858էն—64 հրատարակուեցաւ, տարի մը միայն ընդհատուելով (1863) բաժանորդաց նուազութեան պատճառաւ. յետոյ նիւթական օգնութեամբ զօրացած 1864ի մարտին նորէն սկսաւ հրատարակուիլ, սակայն մինչեւ տարեգլուխ հազիւ կրցաւ ղիմանալ և տարւոյն վերջը՝ իրեն ալ վերջն եղաւ¹: Ամէն ամիս 80

1. Հիւսիսափայլը դադրեցնելու համար այլ և այլ ջանքեր եղան հակառակորդաց կողմէն

երեսէ բաղկացեալ ամսատետր մը կ'եղնէր,
որ կը տպուէր ի Մոսկուա ուրիշ տպարաններ

Ստեփանոս Նազարեան

և վերջերը Լազարեան Ճեմարանի տպարանը:
Մ. Նալբանդեանց առաջին տարիները գրւ-

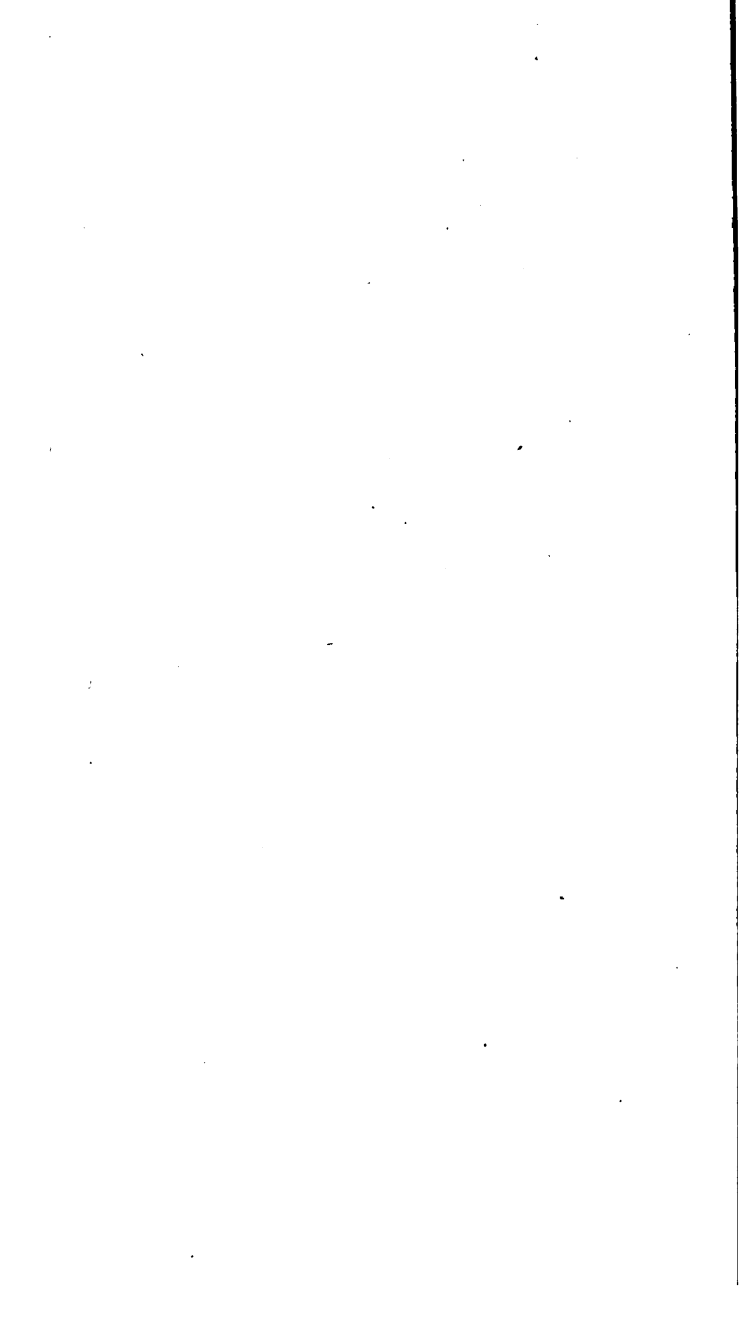
(Համբաւ. Ռոշսիոյ 1860, Թ. 1): Վճիռ Էջմիա-
ծնի Սինօզին (Արշալոյս Արարատեան 1865,
Թ. 667):

խաւոր աշխատակիցն էր. իսկ վերջին տարիները Նազարեանց գրեթէ առանձին էր մնացած: Այս հինգ տարուան շրջանին մէջ Նազարեանցի յօդուածներուն թիւը հարիւրի մօտ են, բայց շատ սակաւ են ինքնագիրք. և որոնցմէ մի քանին միայն իր նպատակին կը ծառայեն. կը յիշենք իբր ընտրելագոյնները Հայկական լեզուի խորհուրդը, Հայերի կոչումը մարդկութեան մէջ: Նազարեանցի յօդուածներէն կը տեսնուէր, ինչպէս որ կը քննադատէ Երիցեանց, թէ Հայոց ժամանակակից կենաց ծանօթութիւն չունէր և Հայաստանի աշխարհագրութեան և պատմութեան շատ տեղեակ չէր. իսկ աշխարհաբար լեզուն՝ որուն ջերմ պաշտպանը հանդիսացաւ, թարգմանութեանցը մէջ չունեցաւ այն յստակութիւնը, որ իր ինքնագիր յօդուածոց մէջ հետզհետէ մշակուած կը տեսնուի:

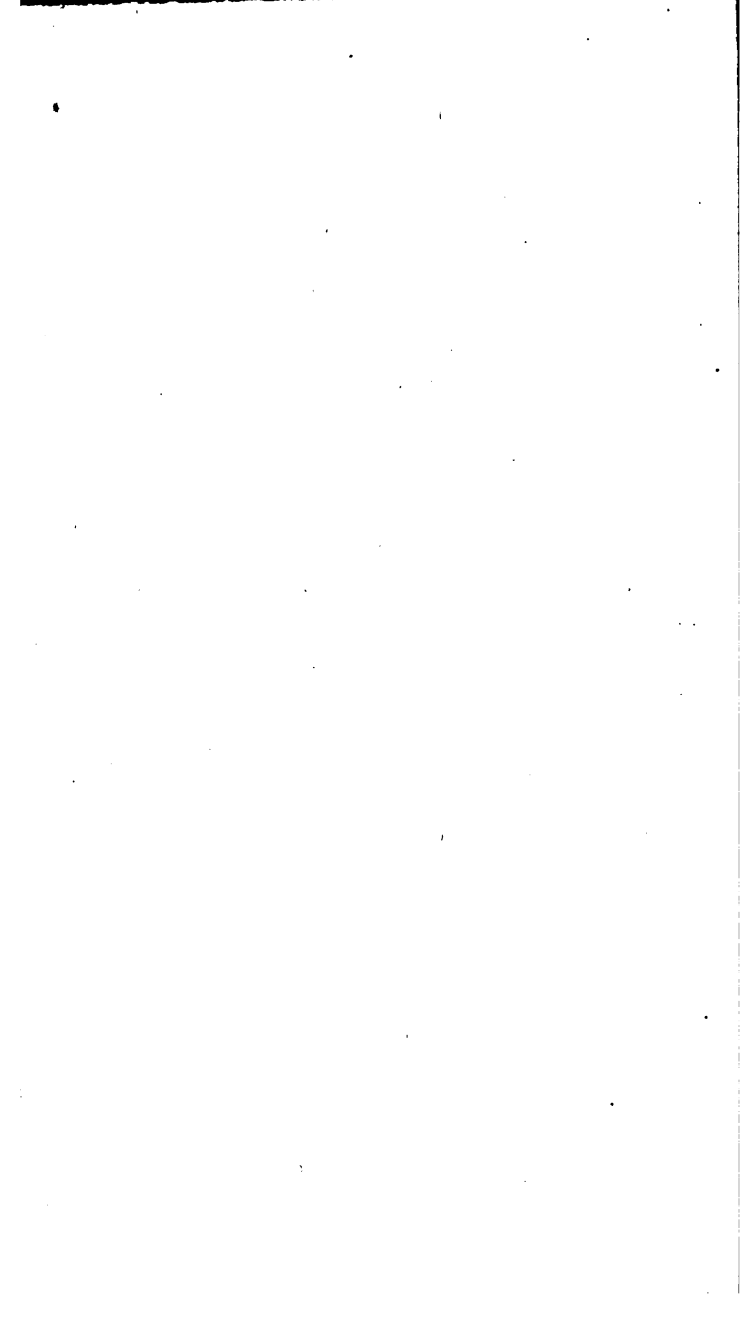
Իւրիյ վեսելովսկի հայագիտի կարծեօք, Նազարեանց իր ամբողջ կենաց մէջ մնաց գերմանական գիտութեան և գրականութեան երկրպագու և անդադար կ'աշխատէր զանոնք իր ազգին վրայ պատուաստել:

Նազարեանցի ընդհանուր կեանքը ու գրուածները աչքէ անցընելով կրնանք խորհրդածել, թէ ունեցաւ եռանդուն սիրտ՝ ար

գործելէն աւելի զգաց. նուիրեց նա իր կեանքը ու գրիչը առանց կարող ըլլալու գրական կոթող մը տնկել. աշխարհաբարի գրօշը ձեռքը՝ մտաւ ասպարէզ, թարգմանական քանի մը աննշան գործեր հետոցը վրայ թողլով, որ իր հանած կռիւներու փոշուով ծածկուեցան : Հիւսիսափայլը միայն մնաց Նազարեանցի անոճան իբրեւ պսակ. անով որորեց շատերուն յոյսը, անով իր տաքուկ ու օգնելու կարօտով բաբախող սիրտը յայտնի ըրաւ, անով հանեց կրկին բանակներ, ինն բարեկամ, միւսը՝ թշնամի. առաջինները գովութեանց խունկերով պատեցին իր լիշատակը, երկրորդք՝ իրեն հարուածներուն սակ աւելի զօրացան զինքը ատելու : Հիւսիսափայլ՝ ոռւսահայոց լեզուին բեւեռային ստղն եղաւ. և Նազարեանց՝ հաւատարիմ՝ իր անկեղծ համարձակութեան, թշնամի՝ խաւապաշարմանց և յետամնաց հայեացքերու, քարոզեց թէ կարելի է մէկ ազգ ըլլալ թէպէտ կրօնքով բաժնուած, թէ կարելոր գրական և գիտական ընկերութիւններ ազմել, դաստիարակել, թէ պէտք է տգէտ կեղեցականաց ազգեցուլթնէ ազատ մնալ առաջադիմելու համար :

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑ

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑ

1830-1866

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆՑԻ անունէն անբաժան կայ ուրիշ անուն մ'ալ, որ հաւասար փայլն ունի, որ ոռւսահայոց մէջ աշխարհաբարը կանգնելու գործին մէջ միասին աշխատած ու կոռւած է, որ քան զայն աւելի գործունեայ և աւելի մեծ փոթորիկ հանած է. իր սուղ կենաց մէջ շատ գործեց, շատ գրեց, շատ ալ վիճեց: Նա, որոտաց մեր ազգային երգերէն ամենէն վառլոուն բոցաշունչ «Ազատ Աստուածն» որորոցի կաշկանդեալ մանկան երգը, և Գամառ-Քաթիպայի «Հիմի Էլ լոնք» ոտանաւորի նմանութեամբ, կրակոտ ու բանաստեղծական երգ մը «Հիմի Էլ խօսենք». նա խաւացի աղջկան բերանն դրաւ իր «Մեր հայրենիք»ի յուզող ու կիզող ազգային քայլերգը

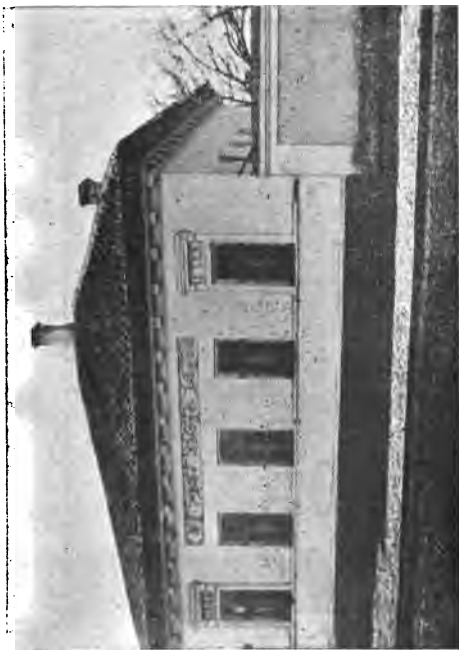
և թարգմանեց աղքատ կնոջ սրտաշարժ ուղորմութիւն արէք «Յուրտը փշեց»ը. նա մեր գրականութիւնը իր երգերով ճոխացնող Նալբանդեանցն է, որ երբեմն կոմս էմմանուէլ, երբեմն Փառոխ Յոլակեան և Սիմէոն Մանիկեան ծածկանուններով գրական համաստեղութեանց մէջ կը փայլատակէր¹ :

Ծնաւ ի Նոր-Նախիջեան², ութը տարեկան տիրացուի մը քով կարգալ գրել

1. Կենսագրական տեղեկութիւններ քաղեր ենք Եր. Շահազիզի «Մ. Նալբանդեանց», ընտիր կենսագրութենէն. — Աբ. Յ. Այվազեանի կենսագ. Բ. հատորէն «Մ. Ղազարեան Պայտարեանց». — Հմմտ. Տարագ, Իլլիւստրաւիօն, 1900 թիւ 47. — Վտակ Վ. Փափազեանի. էջ 378:

2. Այն տունը որուն մէջ ծնած, սնած ու անցուցած է Միքայէլ Նալբանդեանց իր մանկութեան օրերը, կը գտնուի Նոր-Նախիջեանի Ս. Համբարձումն թաղի 26 գծի վրայ: Կղմինտրեայ տանիքով, չորս սենեակէ բաղկացած մի յարկանի շինութիւն է, որ այժմ կը պատկանի իր եղբորորդիներուն: Տունը որ փոքրիկ բակ մ'ունի ու բակի կողմէն փոքրիկ պատըշգամբ մը, հիմայ արդէն հնցած է և չնչին գնով վարձքի կը արուի: Պատկերիս վրայ Նալբանդեանցի տունը լուսանկարուած է փողոցէն:

սորվելէն վերջ, Տէր-Գարրիէլ Պատկանեանի
դպրոցը մտաւ, ուր գտաւ իր ազգային գործին
զուգակից հանճար դասընկերն, Գամառ-Քաւ-

ԵՐԱՅԻՐ ԿՑՈՂԱԿԱՆՆԵՐԻ
ՆԱԼԲԱՆԻՆԱՆԸ

Թիպան. հինգ տարի աշակերտ ըլլալով, ա-
ւարտեց ուսումը և հայերէն լեզուի ու պատ-

մութեան բաւական հմտութիւն ամբարեց:
Այդ ուսումնական ընթացից լրանալէն վեր-
ջը, նոյն ատենուան սովորութեան համեմատ

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԳԻՆԱՆՑ

արհեստի մը հետամուտ չեղաւ, այլ իբրև
Տիրացու շարունակեց եկեղեցւոյ մէջ ծա-

ուայել, լաւ գիտէր շարականները: 1847ին
 երբ Մատթէոս Վեհապետեան արքեպիսկոպոսը
 Նախիջեւան եկաւ, տիրացու Միքայէլը՝
 խելացի ու սրամիտ պատանին, անոր ուշադրութիւնը
 գրաւեց. և Տէր-Փարբիէլի միջնորդութեամբ
 անոր քով ստացաւ քարտուղարութեան
 պաշտօնը, որ իր գործօն և միանգամայն
 աշխոյժ բնաւորութեան համար համեստ
 ասպարէզ մ'էր. և այդ պաշտօնին շնորհիւ
 սկսաւ ուսումնասիրել հայ հասարակութեան
 կեանքը: Խալիպեան կոուին (եկեղեցական
 դրամոց) ամենէն ջերմ հակառակորդն
 եղաւ և այդ պատճառաւ հոգեւորականներէ
 խզեց իր յարաբերութիւնքը: 1853ին
 Էջմիածնայ հրաւէրքին ուշ չի դրաւ,
 այլ իր ուսմանց կատարելագործութեան
 համար Մոսկուա դիմեց, հոնկից անցաւ ի
 Պետրբուրգ, ուր յաջող քննութիւն տալով,
 Հայերէնի ուսուցչութեան վկայականը շուտով
 ձեռք ձգեց Խաչատուր Աղա Լազարեանի
 օգնութեամբ, դարձեալ ասոր պաշտպանութեամբ՝
 Մոսկուա եկաւ, և Լազարեան ձեմարանի
 առաջին երեք դասարաններու մէջ Հայերէնի
 ուսուցչութեան պաշտօնը վարեց: Նոյն
 ատենները Մոսկուայի հայ օւսանողութիւնը
 կը կրէր երեք մեծ վարպետներու՝

Էմինի, Մսերի և Նազարեանցի ազգեցու-
թիւններն. Նալբանդեանց միանալով Նազարեանցի ազատամիտ գաղափարներուն, պարզեց աշխարհաբարի պաշտպանութեան գրոշակը. և ամէն ողուսահայ նոր գրիչ նոյն ատենէն մինչեւ ցայսօր « Հիւսիսափայլ »-ի այդ երկու նշանաւոր խմբագիրներու ուղղութեան հետեւելով ունեցան այն աշխարհաբարը՝ զոր կը գործածեն: Նալբանդեանց ուսուցչութիւնը չկրցաւ երկար շարունակել. թշնամեաց հալածանքը ետեւէն կը վազէր. մտաւ բանտ, մինչեւ որ Նազարեանցի և այլոց երաշխաւորութեամբ կրցաւ ազատիլ. սակայն տուաւ ուսուցչութեան իր վերջին ողջոյնը: Մինչեւ 1859 Մոսկուա կեցաւ, ուր ընդարձակեց իր գաղափարները և գիտութիւնները, և հոն Նազարեանցի Հիւսիսափայլին ամենէն կորովամիտ թիկունքն եղաւ: Վերջապէս առողջութիւնը խանգարուելով՝ ելաւ հոնկից, հանքային ջրերու մէջ փրնտոնելու իր բժշկութիւնը: Այցելեց արտասահմանի ամենէն լուսաւորեալ միջալայրերը. Պեոլին, Վեննա, Համպուրկ, Փարիզ, ուր ծանօթացաւ մասնաւորապէս Ստեփան Ոսկանեանի, Արեւելքի ու Արեւմուտքի ծանօթ խմբագրին և ասկից անցաւ Լոնտրա, և վեր-

Ղապէս վերադարձաւ ի Պետրբուրգ, ինչպէս մի նամակի մէջ կը գրէ, «Արեւելեան լեզուագիտութեան Կանդիդատի քննութիւն տալու, որպէս զի արժանաւոր տեղ ծառայութիւն գտնելով, կարողանամ օրական ապրուստ ճարել և բժշկութիւնը շարունակել»: Քիչ ատենէն Բարաջանի կտակի խընդրոյն համար գնաց ի Նախիջեւան, և այդ ծանր գործը յաջողցնելու համար ճամբայ ելաւ դէպ ի Հնդկաստան, նախ անցաւ ի Պօլիս (1860), ուր Պօղոսեանց և Ապօղոսեանց կռուին խառնուելով, Մեդրաի մէջ խայթող ու սուր գրութիւններ թողուց «Հրաշափառ խայտառակութիւն» խորագրով. յետոյ Փարիզ ուղեւորելով գրեց հոն «Երկու տող» վերնագրով գրքոյկը Գ. Այվազեան Սրբազանի դէմ. անցաւ ի Լոնտրա և հոնկից ի Կալկաթա, 70 տարուան մեռած կտակ մը կենդանացուց շատ նեղութիւններով և ահա այդ գումարով Նոր-Նախիջեւանի Սահակ-Մեսրոպեան Դպրոցը կառուցուեցաւ: 1862ին Կալկաթայէն դարձաւ Պետրբուրգ, և սկսաւ պատրաստութիւն տեսնել հին Հայաստանի քարտէզը տպագրելու, և շուտով Նախիջեւան գալով, երբ ճամբորդութեանը հաշիւը կ'ուզէր ազգայնոց ներկա-

ԿԱԼԲԱՆԳԻՆԱՆՑԻ ՇԻՐԻՄԸ

յացնել, յանկարծ տէրութեան ձեռքով բռնուեցաւ ու Պետրբուրգ ղրկուեցաւ: Այդ առանձնութեան մէջ անցուց այլ եւս կենացը յերջին տարիները, մխիթարելով թշուառ օրերը անընդհատ գրական զբաղմունքով, և այդ երեք տարուան աշխատութեան արդիւնք է իր գրուածոց մեծ մասը, որոնք բոլորովին ուսումնական են. Նալբանդեանցի արիւնը ալ եւս չէր եռար, նա փոխուեր էր: Այսպէս երբ մէկ կողմանէ գրաւոր վաստակներ կը կանգնէր, միւս կողմանէ՝ իր հին հիւանդութիւնն ալ կ'արթննար. թոքախառ արագ արագ կը հիւծէր կը մաշէր անոր փափուկ կազմուածքը: Նա ստիպուեցաւ խնդրագիր ուղղել, թողու համար մայրաքաղաքը և հիւծած չորցած՝ շունչ, կեանք փնտոել Սարատովի կամաշին քաղաքը, ուր հետզհետէ սպառեցաւ և մարեցաւ հայ կենաց այս նոր մտքի բոցը, 1866ի մարտի 31ին: Մարմինը մեծ հանդիսով փոխադրեցին Նոր-Նախիջեւանի սուրբ Խաչ վանքը, որու բակին մէջ, բարձրաւանդակի վրայ, զանգակատան և եկեղեցւոյ հարաւային դրան անկիւնը բարձրացած է իրեն գերեզմանին հողաբլուրը¹:

1. Գերեզմանին վրայ կանգնուած է պարզ շէրիմ մը, որ ձուլուած է թուջէ և դրուած է

Նալբանդեանցի գրական երախայրիքը բու-
լորովին անյաջող է, անհամ և անոճ երկու
գրաբար և մէկ աշխարհաբար ոտանաւորներ
են, հրատարակուած Արարատ շաբաթաթեր-
թի մէջ. քսանամեայ պատանին կը յայտնէ
հոն իր կրթութեան կարօտ մտքին աստի-
ճանը: Ութը տարի ետքը Հիւսիսափայլի
մէջ սրբեց այդ արատը ընտիր և ճաշակա-
ւոր բանաստեղծութիւններով, որոնք կէս մը
թարգմանութիւն են և կէս մը ինքնագիր¹:
Նոյն ամսաթերթի մէջ գիտական և խայթող
շատ մը յօւուածներ ալ ունի, որոց գլխա-
ւորներն են. Յիշատակարան կոմս Էմմանուէ-
լի օրագրական բերքերից. Միւխար և միւխ-

աւազաքարէ շինուած պատուանդանի վրայ:
Գերեզմանի չորս կողմը քաշուած է ամուր վան-
դակապատ: Մէկ կողմը արձանազրուած է « Աստ
հանգչի մարմին Միքայէլի Ղազարեան Նալ-
բանդեանց ծնեալ, ի 27 հոկ. 1830 ամի, վախ-
ճանեալ ի 1866 ամի 31 մարտի » . միւս երեսը,
« Կանգնեաց տապանս այս քոյր հանգուցելոյն
Մահտեսի Վառվառէ Մեռնիքեան »: Երբորդ և
չորբորդ երեսներու վրայ զրուած է ուռեերէն:

1. Երազ . Յիշեկք . Գարևանամուտ . Հայ
մարդոս հայրենիքը . Ասորեայ աշխարհ . Վայր
ընկնող աստղեր (Թարգմ.) . Լուսին (Թարգմ.)
և այլն:

բարեանք. Մեսերահարցոյ. քանի մը քննա-
դատութիւններ. թարգմանութիւններ Գապր
տ'Օլիվիէի՝ Թաշխամակներ. Քլեման Բոպէրթի՝
Դքստահի տը—Շեվրեօզ: Նալբանդեանց առ-
հասարակ կծու և ծաղրական լեզու մը կը
գործածէր, որով շատ անգամ իր բարե-
կամներն ալ կը վիրաւորէր. երախայական
կիրքն ալ երբեմն իր գրուածոց մէջ մեծ դեր
կը խաղար: Իւրի Վեսելովսկի հայագէտի
կարծեաց համեմատ, Նալբանդեանց «մնաց
տիպական արեւմտապաշտ: Իր ոտանաւոր
փորձերում, որ աւելի ցած են քան նրա
հրապարակախօսութիւնը, նա ցոյց է տալիս
յաճախ Բերանժէի ազդեցութեան տակ լի-
նելը, որի երգերը նա թարգմանում ու վե-
րաշինում էր¹ »:

Բաց ի վերոյիշեալ գրուածներէն, Նալ-
բանդեանց ունի վէպ մը Միլեիև խօսք, միւսիև
Հարս տիտղոսով, տպուած առանձին գրքով
1857ին. նոյն թուականին է դարձեալ Եւթեն
Սիւի՝ Թափառական Հրեայ թարգմանութեան
Ա մասն, հանդերձ ընդարձակ յառաջաբա-
նով մը Յիսուսեանց վրայ: Իսկ մահուընէն
վերջ հրատարակուած է. «Ղազար փարպե-

1. Հմմտ. Վտակ Վ. Փափազեան, էջ 378:

ցոռ բռնորդ, թարգմանութիւն աշխարհաբար
 և բացատրութիւնք»։ Թուղթս առաջին ան-
 գամ տպուեցաւ 1853ին Մկրտիչ Էմինի
 ձեռք, և Նալբանդեանց կը քննադատէ անոր
 սրբագրութիւնքը, տուած քանի մը ծանօ-
 թութիւնքը և գրած յառաջաբանութիւնը, 77
 գլուխ ներհուն, լուսաբանիչ և հարուստ բա-
 ցատրութիւններով։ Միքայէլ Միանսարեանց
 սոյն արդար գովեստը կու տայ գրքիս. «Այս
 աշխատութիւնը իւր լեզուի պարզութեամբ,
 կանոնաւորութեամբ, ոճի գեղեցկութեամբ,
 և զանազան քննողական ծանօթութեամբ
 պիտոյ է համարվի հանգուցեալի գրաւոր
 աշխատութեանց պսակը»։ Նալբանդեանցի
 գրութիւններէն ոմանք ալ հետզհետէ լոյս
 տեսան Գրակ. և Պատմ. Հանդեսի մէջ.
 տասնէն աւելի բանաստեղծական ոտանա-
 ւորներ տպուած Բ. Գ. Դ. հատորներու մէջ,
 տաղանդաւոր մատենագրին արժանիքը կը
 յայտնեն. զնենք հոս քանի մը տող իբրեւ
 ճաշակ իր աշխարհաբարին, որ ոռւսաւհայ
 գրիչներու մէջ ամենէն աւելի ընտիրն ու
 ներդաշնակն կը համարուի,

« Իստակ ջուր վազուկ, արդեօք ինչ կլինէր,
 Որ քո ալիքներ տանէր իմ ցաւեր,
 կամ ինչ կլինէր, թէ իմ վիշտ ու լաց
 ինչպէս ծուխ օդում ցրուէին յանկարծ։

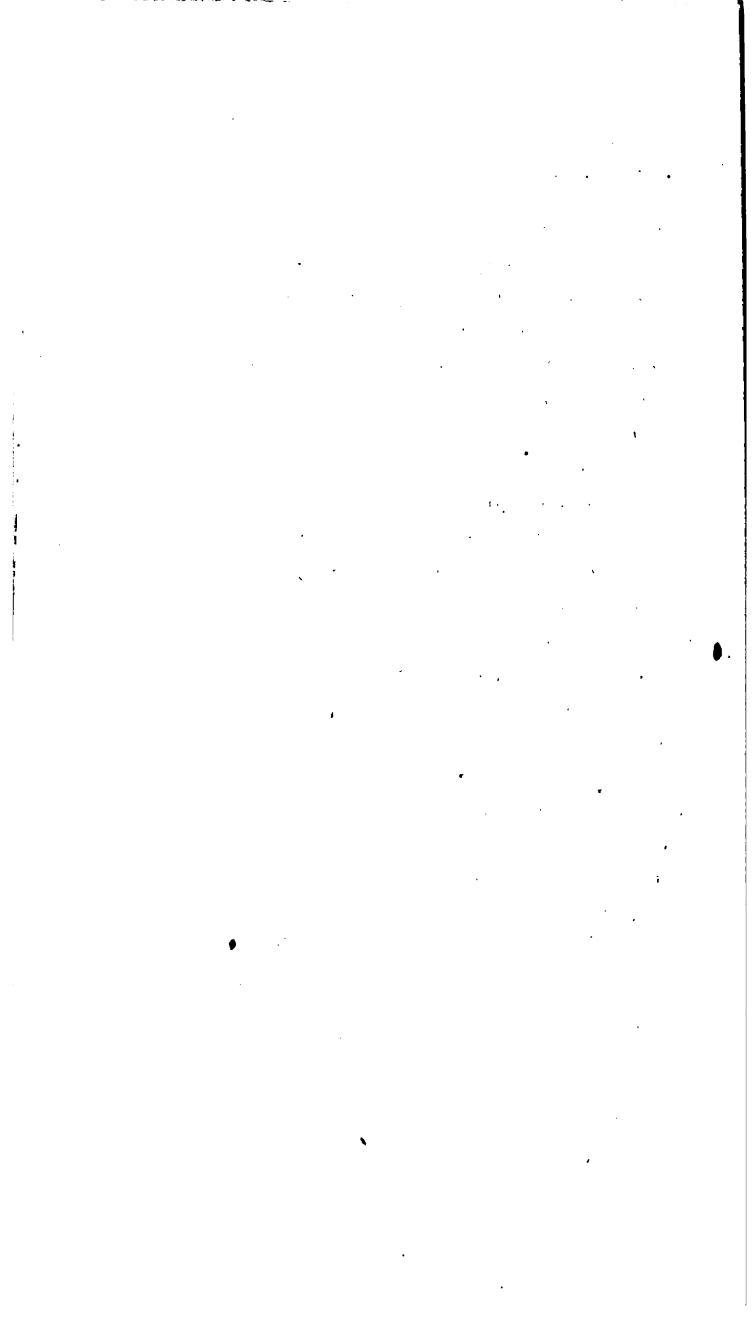
կամ ինչո՞ւ համար ուրախութիւնը
 թռչում է շուտով, մընում է ցաւը.
 Թո՛ղ քո ալիքներ ցնդեն իմ վշտեր,
 Լուանան սիրտս թո՛ղ քո մասնիկներ ։ . . .

Նոյն Հանդեսի մէջ (հտ. Բ) կը գտնենք
 Երկո՞ւ խօսք և Յասաչարան տիտղոսով յօ-
 գուածներ, Հիսսիսսիայը թերթին լեզուն
 պաշտպանելու նուիրուած ։ Երկար մատն-
 նախօսական մը Պերճ Պոօշեանցի Սօս և
 վարդիթեր վէպին վրայ (հտ. Գ). և ընդար-
 ձակ յօդուած մը Յարսագս հայկական դպրո՞-
 րեան ձառ վերնագրով (հտ. Զ) ։ Ծաղրեր-
 գութիւն մ'ալ հրատարակուած է Փորձի մէջ
 (1881, Ե) Սատանայի պաշտօնական մեծ
 հանդէսը անունով ։ Անտիպ աշխատութիւն-
 ներէն յայտնի են. Փորձ արդի աշխարհա-
 րառ լեզուի քերականութեան, զոր կենացը
 վերջերը յօրինել սկսաւ, և կարող չեղաւ
 ամբողջացնել, մինչեւ բայերը հասուցած է,
 և որու համար նամակի մը մէջ կ'ըսէ, քանի
 մը գրքեր և բառարաններ խնդրելէն վերջ,
 « թէ այս իմ ձեռնարկութեան համար շատ
 քիչ նիւթեր կան », և « լեզուի վերայ քննու-
 թիւն եմ գրում, յիշողութեանս և քսան
 տարւոյ գործունէութեան շնորհքով, որ դար-
 ձեալ բաւական չէ » ։ Քանի մը թերթեր կո-

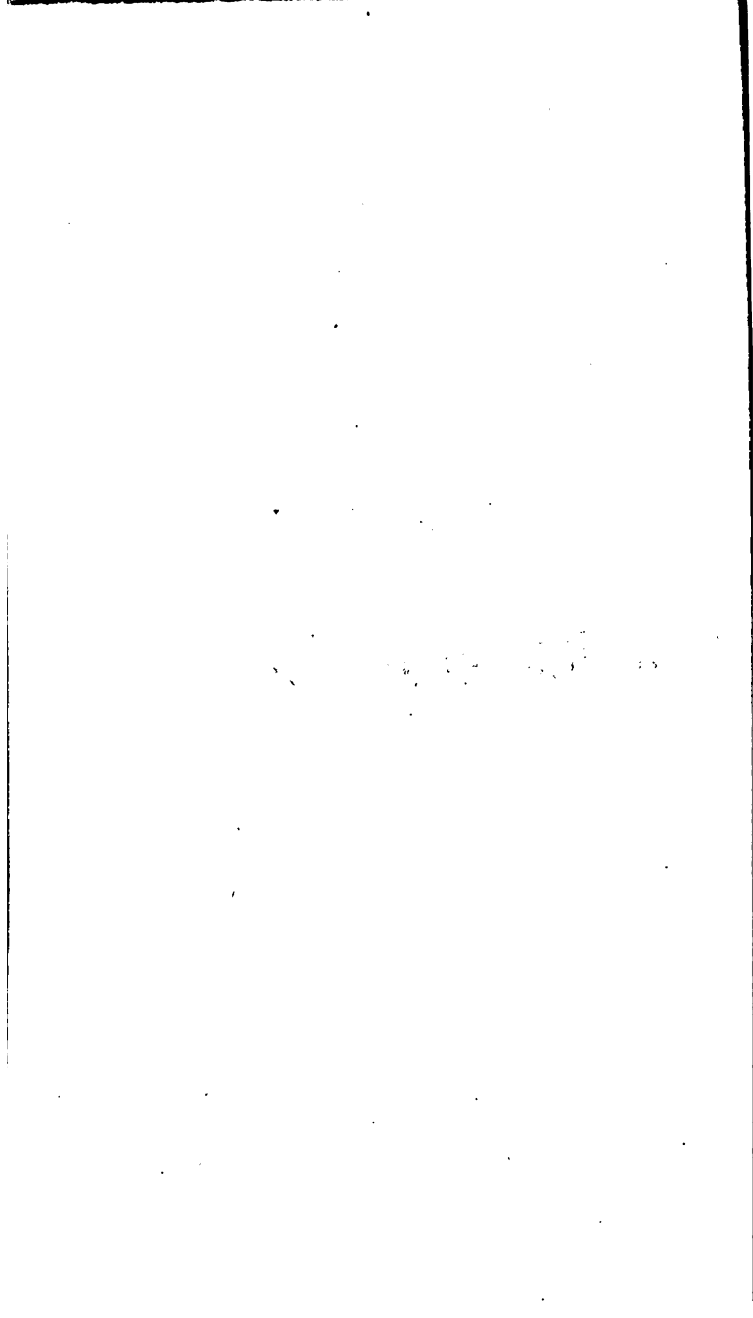
րած են այս գնահատելի գործէն : Ունէր կիսատ Շերամարտծորիան անուամբ երկաս սիրութիւն մը՝ զոր մտադիր էր տպագրել հանգուցեալ Միքայէլ Տէր-Գրիգորեանց . լրացնելով զայն և կարգաւորելով : Ազգմիք, զբարար բանաստեղծութիւններ , որոց մէջ ամենէն նշանաւորն է եղեր Արկածք Ադամայ քերթուածը : Աստուածաշնչի համեմատութիւններ, յունարէնի և եբրայեցերէնի հետ բազդատուած , որոց համար կ'ըսէ Տէր-Գրիգորեանց, « որ կտոր կտոր թղթերի վրայ է գրած և մի ամբողջ շարագրութիւն չէ » : Ծիզկկա – ֆիլոսոֆիական – պատմաբանական – աշխարհագրական ներածութեան նիւթեր, որուն վրայ աշխատիլը կը ծանուցանէ ինքը Նալբանդեանց առ եղբայրն զբած նամակի մը մէջ, ըսելով « Ես պատրաստում եմ մի մեծ գործ, որի նման բան դեռ եւս չէ եղած . ես այս գործի մէջ Բեօքլին եմ պարտական, նորանից ուսայ : Բայց այդ նիւթերը դեռ եւս ցրված են, պատճառ, ես առանձին գրութեանց վրայ առանց կարգի եմ գրում » : Յիշենք վերջապէս Քիւմայի համալսարանիանը որ նոյնպէս կիսատ մնացած է, և Եկրակոս Գանձակեցի վերնագրով յօդուած մը :

Նալբանդեանց իր կարճատեւ կենօք այլ

բազմատեսակ գրուածներով, կը ներկայանայ մեզ իբր հրապարակախօս և իբր մատենագիր նշանաւոր դէմք մը : Հիւսիսափայլի և Մեղուի մէջ երբ կրակոտ և կրքոտ ճարտար-խօսութեամբ մէկուն ջատագով ուրիշի մը ոտիս կը հանդիսանայ, երբ մանաւանդ ազգային սիրով լեցուն՝ տգիտութեան դէմ ձայն կը բարձրացնէ, ախտերը կը հարուածէ, լուսաւոր ճամբայ կը գծէ, գերազանց հրապարակախօսի մը ամէն յատկութիւնները կը ցուցնէ : Իբր մատենագիր ոչ նուազ փայլունի Նալբանդեանց, նա թէպէտ ոչ բանաստեղծ է ոչ բանասէր, ոչ քերական և ոչ վիպասան, ոչ բնագէտ և ոչ լեզուագէտ, սակայն այս ամէն ճիւղերէն ալ ճաշակ տուաւ, յաջողակ գրչի մը համբաւոյն արժանանալով : Հարկ է խոստովանիլ թէ աշխարհաբարը ոուսահայոց մէջ ինքը զարգացուց, Հիւսիսափայլի եռանդուն աշխատակցելով, և քանի որ Նալբանդեանցի յօդուածները կ'ոգեւորէին այդ թերթը, ընթերցող երիտասարդութիւնը անյագ կը կարգար անոր ընդարձակ էջերը : Նալբանդեանց գրական ասպարէզին մէջ ծագեցաւ կարմիր արշալուստով, բայց աւաղ որ դեռ զագաթնակէտը չտեսած՝ խոնարհեցաւ, անողորմ հիւժախաթ թանկագին զոհ մ'ըլլալով :

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

1845—1892

ՆՇԱՆԱԻՈՐ՝ տոհմային ազնուութեամբ
և հռչակուած՝ իբր պարագլուխ հրապարա-
կախօս գրիչներու մէջ,
 քառորդ դար մը իր հզօր
ազդեցութեան տակ կա-
ռավարեց, լուսաւորեց,
ցնցեց ժողովուրդը. ցա-
նեց իր մաքին սերմերը
համարձակ, յանդուգն
ազատամտութեամբ, և
ինքզինքը իրաւամբ ցոյց
սուաւ մշակ՝ ազգային
կրթութեան խոսպան դաշտին մէջ:

Գրիգորի պապը Գէորգ Արծրունի, վա-
նէն գաղթելով Թիֆլիզի մէջ հաստատուած
էր¹. Եւրոպայի մեծ քաղաքներն ալ պտը-

1. Կենսագրական տեղեկութիւններ առած
ենք հետեւեալ զրգերէն և թերթերէն, Ա. Ե.

տած, վաճառական, հարուստ և լուսաւոր մարդ էր. Ամսդերտամէն հայերէն տառերու մայրեր բերելով, Թիֆլիզի մէջ առաջին տպարանը հաստատած և տպած էր իր «Դաստան խրատուց» գիրքը: Գրիգորի հայրն ալ՝ Երեմիա Արծրունի, քաղաքական պաշտամանց մէջ նշանաւոր, խիստ բնաւորութեամբ և պատկառելի անձ էր: Որպէսզէն մէջ բաց ի Գրիգորէն, Անդրէաս Արծրունի եւս նշանաւոր եղաւ իր բնագիտական հմտութեամբ¹:

րիցեանց «Նիւթեր Հայոց պատմութեան համար. Ա. - Գ. Արծրունու և նրա քսանը հինգ տարւայ գրական գործունէութեան առիթով». 1890: — Խ. Մալումեան «Մաքի Մշակը. Գ. Արծրունու գրական գործունէութեան 25-ամեակի առիթով». 1890: — Մշակ, 1892: — Տարագ, 1892:

1. Մնաւ 1847 թուականին՝ նոյեմբեր 15ին ի Մոսկուա. 1868ին աւարտած է Պետրբուրգի համալսարանական ընթացքը, և մտած է Հայտելպէրկի համալսարանը, 1870ին քիմիայի վարդապետական քննութիւնը տուած է. 1873ին վեներսիկ դալով, Հ. Ալիշանէն կը հմտանայ իւր սիրած հայերէն լեզուին. 1873 - 1877ի ժամանակամիջոցին Ստրասպուրկի մէջ ասիս-

Գրիգոր Արժրունի Մոսկուայի մէջ ծնաւ 1845ի փետրուար 27ին. հարուստ ընտանեաց զաւակ՝ դաստիարակուհեաց և տնային վարժապետաց ձեռքին մէջ. սնաւ: Տասը տարեկան՝ մօրէն զրկուած՝ հօրը հետ Գերմանիա ուղեւորելով, լատիներէն և գերմաներէն դասեր առաւ, գաղղիերէնն ալ մանկութեան օրերուն մէջ սորվեցաւ դեռ ուսումնարան չմտած: Կը պատմուի թէ, դեռ երախայ՝ Մոսկուայի մէջ, փոքրիկ Գրիգորը

տենդ կ'ըլլայ. 1877 - 1883 Պեւլինի ամենէն հաշակաւոր համալսարանի առանձնական ուսուցիչ կ'ընտրուի. 1885 - 1884 կը վարէ Պրեզլաւի համալսարանի մէջ արտաքոյ կարգի Պրոֆէսորութեան պաշտօն. 1884 - 1893 Ալէնի բարձրագոյն արուեստից վարժարանին Պրոֆէսորութիւն կ'ընէ: 1894ին հայրենի և նուիրական լերան՝ Արարատայ վրայ կը բարձրանայ՝ իւր սիրելի հայրենեաց հանային թաքուն գանձերը և խաւերը հետազօտելու համար. բայց ալեւոր սարին խիստ կլիման՝ չի խնայեր, այլ անզութ և մահացու հարուածով՝ ընիկ հետազօտչին թոքերը կը վերաւորէ: 1896ին՝ յԱմբրիկա գիտական ճանապարհորդութեան մէջ՝ երկրորդ անգամ թոքերը կը փլասուին. վերջապէս՝ ի սէր երկրաբանական գիւտերու, 1897ին

գաղղիներէն լրագիր կը հրատարակէր, որուն բաժանորդները իր մանկահասակ քոյրերն ու եղբայրներն էին: Տասներկու տարուան թիֆլիզ վերադառնալով, հայերէն սկսաւ սորվիլ. անկէ առաջ բառ մ'անգամ չէր գիտեր: «Երբ հայերէնի վրայ խօսք կ'ըլլար, կ'ըսէ Երեցեանց, անոնք (Պրիգոր և իր եղբայրը Անդրէաս) հեզնական ժպիտով կը պատասխանէին, որ թէպէտ չեն խօսիր, բայց բիշ մը կը հասկընան, և գիմնազիլայի հա-

կը բարձրանայ յՈւրալ, և ահա երրորդ անգամ բոլորովին ազդու՝ վտանգաւոր կերպով շնչառութեան փափուկ գործարանները կը վերաւորին, և նոյն օրէն կ' սկսի ըմպել մահուան դառն բաժակը, և 1898ի սեպտեմբեր 11ին կը շիջանի իւր արդիւնաւոր կենաց լուսաւոր լապտերը:

Պրօֆ. Անդրէաս Արծրունի հրատարակած է գիտական յօդուածներ, գրքոյկներ. պիտի յիշենք Մշակի մէջ լոյս տեսած ուսումնական թղթակցութիւնները: Կոյկասի հանքեր վերնադրով գրած է ոսկւոյ, արծաթի և կոբալտի վրայ: 1875ին Ծծըմբոյ վրայ գրքոյկ մը հրատարակած է: Վերջապէս Արծրունւոյ յիսնաթիւ գրուածոց մէջ՝ հետաքրքրական են հետազայ երկերն. « Գործարանաւոր մտրմնոց

մար պէտք եղածին չափ զիտեն: Գրիգորը կը սիրէր ծաղրել Պոլսէն մեր բերած Հայոց զերասանական խմբի պատկերները, Հայք-Թատրոն, Հայք-Թատրոն, բացազանչելով: Կը ծիծաղէր երբ կը տեսնէր մեր ձեռքը որ և է լրագիր, Մեղու կամ Մասիս, շուտով կը կանչէր Անդրէասը, հեղնական ժպիտով կու տար թերթը անոր՝ բարձրաձայն ծիծաղելով. տես հայք լրագիր ալ ունեցիր են, կ'երեւակայիմ թէ ինչեր կը տպեն . . . »:

քարացումն», «Զագէիտներ», «Նէֆրիտներ», «Ֆիզիքս - քիմիական բիւրեղներ»: Իրեն հետազոտութեամբ գտնուած են զանազան հանային մարմիններ, հանապարհորդութեան ժամանակ հանային հաւաքածոյ մը կազմած է, որ այժմ Ախէնի բազմաբուստից վարժարանի մէջ կը գտնուի: Ա. Արծրունի՝ Թուրինի թագաւորական Ակադեմիայի և Պրէմէնի աշխարհագրական ընկերութեան թղթակից անգամ էր. պատուաւոր անգամ էր՝ Ուրալեան բնագետներու ընկերութեան, Պետրբուրգի՝ Կայսերական ակադեմիայի և կայսերական հանաքանական ընկերութեան:

Այժմ մեծ հանաքանին մարմինը կը հանգչի ի Թիֆլիզ, Խօշէվանքի գերեզմանատան մէջ, մօտ իւր եղբոր Գ. Արծրունւոյ:

Տասն և ութ տարուան ակարտեց գիմնա-
զիան, յաջորդ տարին Մոսկուայի համա-
լսարանին բնագիտական բաժինը մտաւ, և
տարի մը ետքը Պետրբուրգի համալսարա-
նին մէջ նոյն ճիւղը շարունակեց : Հոն

ԱՆԴՐԷԱՍ ԱՐԵՐՈՒՆԻ

կանչեց նտեւ իր Անդրէաս եղբայրը, և նոյն
ատեն մայրաքաղաքին մէջ հայ երիտասարդ
ուսանողաց բաւական մեծ խումբ մը ձեւա-
ցած էր, որոնց մագիստրոս կարապետ Ե-
զեանց բացած իր դռները, սիրալիր ընդ-
ունեցուլթեամբ կը մոռցնէր իրենց պանդխտու-
թիւնը : Պետրբուրգ կը գտնուէր նոյն ժա-

մանակ երիտասարդ Գամառ-Քաթիպա և իր ծերունի հայրը: Գրիգոր Արծրունի ընտանեցաւ հայ խումբին, և ալ եւս հայ ըլլալուն վրայ առաջուան պէս չէր ծիծաղեր: Նոյն տարուան մէջ, 1865ին, առաջին անգամ գրել սկսաւ Մեղոս Հայաստանի լրագրին մէջ, և տարւոյն վերջը հիւանդութեան պատճառով Նիցցա գնաց, և հոն ձմերելով անցաւ ի Զուիցերի, ուր նախ Յիւրիսի և յետոյ Ժընէվի համալսարաններուն մէջ ազատ ունկնդրութիւն կ'ընէր. և ինչպէս կը տեսնուի իր յօդուածներու տակ նշանակած թիւերէն և քաղաքներէն, նա շարունակեց այս տեղերէն աշխատակցիլ Մեղոսի և Հայկական աշխարհի: 1867ին իբր ուսանող մտաւ Հայտէլպէրկի համալսարանին փիլիսոփայական բաժինը, իրեն մասնաճիւղ ընտրելով քաղաքասնտեսական գիտութիւնները, և երկու տարի վերջ քննութիւն տալով, ստացաւ ուսուցչի վկայականը: Նոյն տարին Փարիզ երթալով, հոն սեղի համալսարանի մէջ ալ մի քանի ամիս լսեց քաղաքասնտեսական դասախօսութիւններ: Փարիզէն Արծրունին եկաւ Վեննա, ուր ամբողջ ձմեռ մը անցուց, մէկ կողմէն Միւթարեանց քով հայերէն սորվելով, միւս կող-

մէն համալսարանին դասախօսութեանց հետեւելով: 1870ին վենետիկ գալով, ուզեց կատարելագործել իր մայրենի լեզուն, վեց ամիս հայերէնի դաս առաւ, Ռւխտիս Աբբասայր Գերպ. Խֆնատիոս Կիւրեղեանէ, նոյն ատեն ուսումնապետ Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանի. իսկ տեսչութիւնը Հ. Ղ. Ալիշանի ձեռքն էր. և Արծրունի երկար ատեն վայլեց անոր ներկայութիւնը: Վենետիկէն վարադարձաւ Հայտէլպէրկ, և տարի մը համալսարանին մէջ դարձեալ քաղաքատնտեսական դասախօսութեանց ունկնդիր եղաւ:

1871ին Արծրունի դարձաւ ի Թիֆլիզ, ուր ժամանակ մը, առանց վարձատրութեան դասատուութիւն ըրաւ Հայոց օրիորդական դպրոցներուն մէջ, և նոյն իսկ քիչ մը ատեն Գայիանեան և Մարիամեան դպրոցներու տեսչի պաշտօնը վարեց: Մի և նոյն ժամանակ կը շարունակէր գրել Մեղոսի մէջ «Նեօթէ» ստորագրութեամբ, իսկ Հայկական աշխարհ և Պոլսոյ Մասիս լրագրաց մէջ ու այլ և այլ ուսեերէն և վեննայի «*Journal d'Orient*», լրագրաց մէջ իր ստորագրութեամբ կը գրէր:

Վերջապէս 1872ին հիմնեց Արծրունի Թիֆլիզու մէջ Մշակ լրագիրը որ առաջ շա-

բաթաթերթ էր, 1876էն սկսեալ շաբաթը
 երկու անգամ կը հրատարակուէր, իսկ
 1878ին ամենօրեայ դարձաւ, շաբաթը հինգ
 անգամ հրատարակուելով: 1884ին ընդ-
 միջեց և Զուիցերի գնաց ֆասուլած առող-
 ջութիւնը հաստատելու, հոնկից կը գրէր
 Կ. Պոլսոյ Արեւելք լրագրին: Տարի մը վերջը
 Թիֆլիզ դառնալով 1886ին նորէն սկսաւ
 հրատարակել Մշակը որ ինն ամիս միայն
 ընդհատեցաւ մահուանէն վերջ: 1889ին
 Թիֆլիզի հասարակութեան կողմէն Փարիզ
 գնաց ներկայ ըլլալու «Գրողներու ժողով-
 քին»: Իր գրական գործունէութեան քսան
 և հինգամեկի առթիւ, 1890 մայիս 6ին,
 փառաւոր յորեղեան մը կատարեց հայ հա-
 սարակութիւնը իր մեծ հրապարակախօսին:
 Մեռաւ երկու տարի ետքը դեկտեմբեր 19ին,
 Թոքախտի՝ իր հին հիւանդութեան, կար-
 ճատեւ հարուածով մը:

Իննեւտասներորդ դարու գրականական
 շարժման մէջ, մեծ դեր խաղաց Արժրունին
 իր Մշակով. նա եւրոպական գաղափարնե-
 րով զեղուն, չկրցաւ գոհանալ երկրորդական
 միջոցներով հաղորդել իր լուսաւոր միտքը,
 նա պէտք կը զգար գործել, և ազգու ոճով:
 Արդէն իսկ իրեն յաաուկ բեմ մը, առանձին

լրագիր մը հրատարակելու գաղափարը արտասահմանի մէջ յղացած էր. սակայն պէտք էր շատ գժուարութեանց յաղթել :

Լրագրութիւնը նոյն ժամանակ ամենէն ստոր գործն էր դարձած, հայ լրագիրը բարձր դասուն համար չէր, անպատուութիւն էր հայերէն թերթ ձեռք առնուլ, հասարակ ժողովուրդը չունէր բաւական գիտութիւն կամ չէր հետաքրքրուեր անօգուտ խնդիրներով. լրագիր մը հազիւ ծլած կը թառամէր, նոյն իսկ գիտուն խմբագրի մը ձեռքին մէջ. զայս չի՞ հաստատեր Հիասիասփայլի և այլ շատ մը թերթերու շուտով անյայտանալը : Արծրունիի լրագիր հրատարակելու գաղափարին խոչընդոտն եղաւ իր հայրը : Յարաբերութիւնք շուտով կտրուեցան իրենց մէջ, Գրիգոր ըմբոստացաւ, լրագրական աշխատանքը հրատապ էր, յամառ մնաց իր գաղափարին մէջ, որով զրկուեցաւ նոյն իսկ հօրը նիւթական օգնութիւններէ. երկար ատեն 100 ռուբլի միայն կը ստանար ամսէ ամիս : Սակայն այս ո՛չինչ : Նա կը նետուի լրագրական ասպարէզ, ուր քաջագործութեան պէտքն կը զգար : Պէտք էր կռուիլ ժողովրդեան արիւնը ծծող մոլեռանդութեան, տխմարութեան դիակնացեալ ոգւոյն հետ : Կը գրէ

Իսֆֆի. «Ես երբէք մտանալ չեմ կարող 72 թուականը՝ երբ սկսվեցաւ հրատարակվել «Մշակ» լրագիրը: Ի՛նչ կեանք էր տիրում այն ժամանակ Թիֆլիզում. ի՛նչ դրութեան մէջ էր գաւառների վիճակը: — Ամեն տեղ տիրում էր մի տեսակ անշարժութիւն, մի տեսակ թմրութիւն, մի տեսակ մեռելութիւն: Յանկարծ, կարծես մի դիւթական գաւազանի հարուածից, զարթեցաւ կեանքը: Ոչ ոք չէր հաւատում, թէ այդպէս կարող էր լինել: Հաւատում էր միայն երիտասարդների մի փոքրիկ խումբ: Ես յիշում եմ այն գեղեցիկ տարիները, այն հրաշալի գիշերները, երբ այդ խումբը հաւաքուած խմբազրատան մէջ, կարդում էին, ծխում էին և վիճում էին: Մեզանից շատերը հագնելու շապիկ չունէին, մտնում էին այնտեղ բոլորովին պատառոտած կօշիկներով. այսուամենայնիւ, մենք ամենքս էլ ֆատալիստի յուսով հաւատում էինք, թէ կը տիրապետենք մի մեծ ապագայի...»

Ես երբէք չեմ կարող մտանալ այն աղմկալի ժողովները, որ կազմվում էին այդ լրագրի խմբագրատան մէջ մի քանի տարի առաջ: Եթէ ես ունեցել եմ իմ կեանքում մի քանի ոսկի բոպէսներ — դրանք պատկա-

նում են այն ժամանակին: Ժողովների մէջ ոգեւորված և բորբոքված վիճաբանութիւնները տեւում էին շատ անգամ մինչեւ գիշերվայ ժամը երկուսը...»:

Այսպէս ահա սկսաւ Արծրունիի լրագրական գործը: Մշակի հրատարակութենէն ամիս մ'առաջ հանեց համեստ յայտարարութիւն մը. ուր ոչ մէկու վրայ շանթեր կ'որոտար, և ոչ մեծամեծ խոստումներ կ'ընէր. այլ պարզապէս թէ «Պէտք է մշակել, պէտք է աշխատիլ, աշխատի՛նք»: Ժողովուրդը յայտարարութեանց շատ ականջ չի կախեր, և ոչ Արծրունույ անունէն ձգուեցաւ. 50 բաժանորդ նորածին Մշակը կը քաջալերէին. անոր բովանդակութիւնը, հիմնադրին առաջնորդող յօդուածները, կարելի չէր որ հասարակութիւնը անտարբերութեան մէջ թողուին, տարին չբոլորած Մշակ կարգացողները 500 եղան:

Մշակի առաջին համարներէն տեսնուեցան Զաքուճի (Ամերիկեան) սրամիտ ֆելիետօնները, Բաֆֆիի Պարսկաստանի հետաքրքրական նամակները, որոնց տակ կը ստորագրէր Ալէքսանդր Բաֆֆի, Շահվերտեանի՝ ներքին կեանքի վերաբերեալ տեսութիւնները, Պահլաւունույ (Պերճ Պոօշեանի) Երեւա-

նեան թղթակցութիւնները, Իզմայիլեանի՝ արտաքին տեսութեան գեղեցիկ յօդուածները, իրական կեանքէ առած՝ Չմշկեանի գրած պատկերները, Ալէքսանդր Քիշմիշեանի վէպիկները, Համալի (Սունդուկեանի) Ֆելիետօնները, «Համալի մասլահաթ» լիբրնագրով, Ստեփանոս Պալասանեանի գրական և մատենախօսական յօդուածները, Անդրէաս Արծրունիի արտասահմանեան թղթակցութիւնները, և այլն:

Հետաքրքրական է թէ ինչ կ'ըսէ Արծրունին առաջին յօդուածով, որու վերնագիրն է «Երէկ, այսօր և էգուց»: Ինչ էր երէկ հայ ժողովուրդը. — յեցած իրեն փառաւոր անցելոյն, առասպելական աւանդութեանց վրայ, գոհ էր փառասիրական զգացմամբ. իր տղոց հետ կ'աշխատէր մայրենի լեզուով չխօսիլ, նիւթական ո՛ր և է օգնութեան հասնելու կամք չունէր. ժողովուրդն ալ կը խնայէր կօպէկը իր երեխային համար հայերէն գիրք մը գնելու: «Երէկվայ օրը անցաւ»:

Այսօր ամէն տեղ կը սկսին փոքր ի շատէ հայերէն սորվիլ: Դպրոցներ կը հիմնուին, համալսարաններ կը յաճախուին, կենդանի լեզուով օրագիրներ և գրքեր ունինք. բանաստեղծութիւն, պատմութիւն երեւան կ'ելլան:

« Բայց էգուցլայ օրը մօտենում է » :

Վաղուան օրը կը պահանջէ փոքր սերրն-
գեան համար տարրական ուսում, ժողովրդ-
գեան համար ժողովրդական գիտութիւն, ու-
սեալներուն՝ ճիշտ գիտութիւն, հասարակու-
թեան՝ ճիշտ գիտութեան վրայ հիմնուած
մտածելու եղանակ, — ամենուն աշխա-
տանք :

Ահա համոռօտ յիշատակութիւն մը Արծ-
րունւոյ առաջին յօդուածին . սակայն կա-
րելի չէ մեր այս սուղ տեսութեան և կեն-
սագրականին մէջ մի առ մի հետեւիլ իր
յօդուածներուն . նա անընդհատ քսան տարի
զրեց, բեղմնաւոր միտքը չվարեցաւ երբեք
իր սկսած գործին առջեւ . գեղեցիկ հատոր
մը պիտի ըլլայ Արծրունիի քսան տարուան
առաջնորդող յօդուածներուն հաւաքածոյն,
որուն գաղափարն ալ շատոնց մտածուած է :
Չանանք ուրեմն աղօտ նկարագիր մը, ու-
րուագիծ մը տալ իր ընդհանուր գործունէու-
թեան հետեւելով իօ . Մալումեանի գրուած-
քին :

Արծրունի շատ կանոնաւոր ոճով շօշափած
է ժողովրդեան և ազգին կարեւոր խնդիր-
ները : Որ և է գաղափար յայտնելէն առաջ,
հարկաւոր էր իրեն պարզել այն հարցը, թէ

ի՛նչ լեզուով պէտք է խօսիլ ժողովրդեան հետ, որ նա հասկընայ:

Լեզուի խնդիրը Արծրունիի գործունէութեան առաջին քայլին կը տեսնուի. բնական է թէ նա լեզուի կանոն տալու կարողութեամբ օժտուած չէր, յայտնի է դարձեալ թէ ժողովրդեան համար գրող Արծրունին պիտի հալածէր գրաբարը, սակայն աշխարհաբարն ալ մշակելու շունէր գիտութիւն. շատ անգամ իրեն գէմ՝ ձայն բարձրացուցին եւրոպական բառեր և ռամկարանութիւն գործածելուն համար: Իսկ մայրենի լեզու սորվեցնելու խնդրոյն ջերմ պաշտպաններէն մին հանդիսացաւ:

Երիտասարդ գիտնականաց գործունէութեան խնդիրը, Մշակի առաջին համարներէն կը սկսի, Արծրունի ուժգին կը խորագանէ սոյն դասակարգը որ իրենց ամբարած գիտութիւնը անգործութեամբ կը ժանգոտեն, և գիրենք բարձր համարելով, կը խորշին ժողովրդէն, մայրենի լեզուէն:

Ընտանիքի վերականգնողութեան համար պաշտպան եղաւ իւրաքանչիւր անգամոց իրաւունքին, բողոքեց ծնողաց իրենց սրբոց գէմ ըրած բռնութեան, և կանանց հարց խնդիրով, կնոջ հաւասարութիւնը և անոր

կրթութեան կարեւորութիւնը քարոզեց. առնց հետ Ապահարզանի խնդիրն ալ գրգռեց:

Դպրոցական խնդիրը շատ անգամ շօշափեց Արծրունի եռանդուն յորդորներով, ուսումնարաններու մէջ եւրոպական մանկավարժներու դրութիւնները մտցնելու, վարժապետանոցներ, արհեստագիտական դպրոցներ հիմնելու գաղափարները շատ անգամ կրրկնեց:

Եկեղեցոյ խնդիրը յուզեց այլ և այլ տեսակէտներով. օտար սկզբունքներ քարոզեց կրօնական ըմբռնմանց մէջ: Սակայն սորվեցուց կրօնքի համար չատել և չհալածել զիրար, նոյն իսկ օտարադէն այլազգւոյն բանալ իրեն դպրոցը, տարածել անոր վրայ ալ լուսաւորութեան խնամքը:

Տնտեսական խնդիրներով զբաղիլ զանց չէ ըրած Արծրունի. հայ գիւղացւոյն և արհեստաւորին լուսաւոր խորհուրդներ տալ, փոքրիկ դրամատուններու, խնայողական արկղի և այլ հաստատութիւններու առաջարկութեանց կը հանդիպինք իր յօդուածներուն մէջ:

Բայց ամենէն աւելի թրքաց Հայաստանը Արծրունիի քննութեանց առարկան դարձած է, և Պոլսոյ մամուլը, գրականութիւնը և

Ազգային ժողովը իրեն խիստ դատառտան-
ներուն ենթարկած է: Յիշենք Մշակէն ար-
տատպած առանձին մի գիրքը «Թխարքաց
Հայերի տնտեսական դրոշմներ»:

Ուրիշ երկու գրքեր ալ ունի Արծրունի
առանձին լոյս տեսած. «Այն տեղ և այս տեղ,
ուսանողական տպաւորութիւններ», 1890ին
տպուած. և «Էջմիշիկնա հոգեբանական էղիւտ,
հայերէն մի. անտիպ ձեռագրից», 1891ին.
վերջնոյս վրայ ազգային թերթերը քննա-
դատութիւններ ալ ըրին¹:

Արծրունիի գործունէութիւնը կապուած է
ժամանակին պատմութեան հետ. իր հեղի-
նակութիւնը ժողովրդեան մէջ ամենամեծ
եղաւ. բաւական էր միայն անոր յորդո-
րանքը, և ահա հազարներ կը թափէին յօ-
գուտ տաճկահայաստանի սովեալներու, Բաֆ-
ֆիի ընտանեաց և մեռնող բանաստեղծ Պատ-
կանեանի: Չինքը պաշտող ժողովուրդը չվա-
րանիր ձայնին հետեւելու կաթողիկոսական
ընտրութեան մէջ և պատգամաւոր այնպիսի

1. Երբ դար, Թ 129 (1891). — Մոռնա, Թ
12 (1891). — Հայրենիք, Թ 110 (1892). —
Մեծմոռնա, Թ 2292 (1892). — Արեւելեան մա-
մոռնա, Թ 2 (1892):

ազգու անձ մը ընտրել: « Յանձին Արծրու-
նիի, կ'ըսէ ուս թերթ մը, կորուսին հայերը
իրենց առաջին և միակ հրապարակախօսը,
որու նման չեն ունեցած իրենց դարաւոր
գոյութեան ընթացքին մէջ: Նա գիտէր բա-
ռերով բացալառել մարդկանց սրտերը: Քսան
տարիներէ աւելի իբրեւ ինքնակամ իշխան
իր ետեւէն կը տանէր ամբողջ երիտասարդ
սերունդը, կը ղեկավարէր հայերու բոլոր
մասաւոր շարժումները և իր ետեւէն կը քա-
շէր թշնամիներն անգամ, որոնք չէին կրնար
գիմանալ անոր մեծ, մաքուր և ազնիւ տա-
ղանդի հրապոյրին: Արծրունին միակն էր
որ կը հասկընար կարուկ, տաք և ուղղակի
կերպով դնել հասարակական հարցերը և ա-
նոնց պատասխանել մոլեռանդութեան չափ
համոզուած յափշտակութեամբ և առանց
նկատումներու »:

Կ'ուզենք կնքել մեր կենսագրականը Շիր-
վանզատէի գեղեցիկ խորհրդածութիւններէն
մաս մը մէջ բերելով: ... « Քո մէջ մարմնա-
ցած էր դարաւոր բողոքը մի ազգի, որ իր
ճակատագրի դէմ շատ բան ունէր ասելու:
Եւ դու կոչուած էիր նրա նւիրական զգաց-
մանց կենդանի թարգմանը լինելու »:

Այդ էր քո զօրութեան բուն հիմքը: Դու

խիստ էիր խաւարի գէմ կուելում, և ուրիշ կերպ չէր կարող լինել: Քո սիրաւը և հոգին թելադրում էր քեզ, թէ միայն ուժգին հարուածներով կարելի է յողթել թշնամուն:

Դու խօսում էիր թունաւոր լեզուով, որովհետեւ այդ թոյնը միայն կարող էր ոչնչացնել ամբոխի բարոյական աղտեղութիւնները:

Դառն էր քեզ համար այդ կռիւը, բայց և հաճելի: Քո գրչի ծայրը ամէն անգամ թաթախում էիր քո օրտի արիւնում և այնպէս հրապարակ դուրս գալիս...:

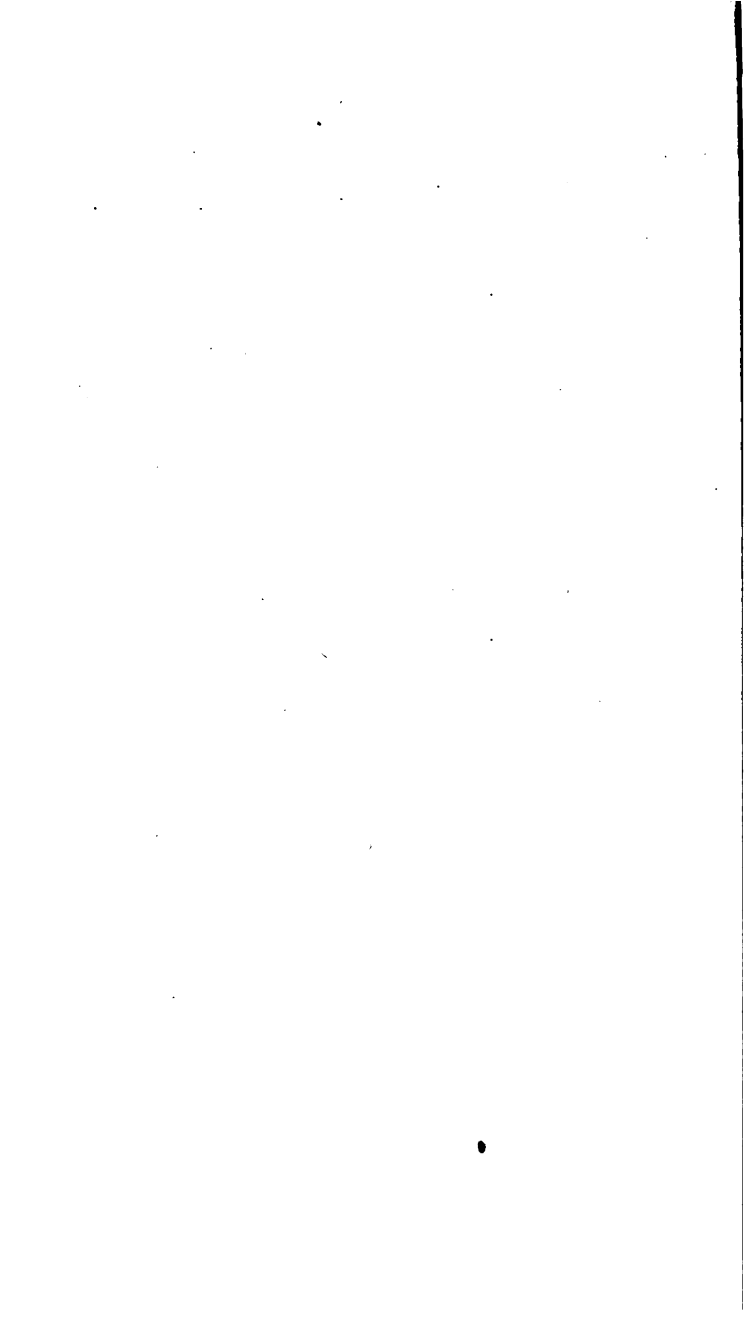
Դու համաշխարհային ասաղ, անզուգական հանճար չէիր, բայց լաւ ճանաչեցիր ժողովրդի գրութիւնը և արեցիր այն, ինչ որ պահանջում էր ժամանակը: Ահա ինչու քո անունը պէտք է Հայոց անմահների դասը մտնէ և պատմութեան մէջ գրաւի նախանձելի տեղի...:

Քո կեանքի վերջին տարիները մի խրատական փաստ է քո յաջորդների համար: Հայ ժողովուրդը քեզանով ջնջեց իր ճակատից ապերախտութեան այն կնիքը, որ շատերն էին դրոշմում այնտեղ: Նա քո գործերը գնահատելով առատ ձեռքով ապացուցեց, որ որքան նա ժլատ է, այնքան էլ երբեմն առատաձեռն է գէպի իր մտաւոր

աշխատատեղերը: Թող միայն այդ աշխատատեղերը գործեն ազնւոքաբար, անշահախնդիր հոգով և անշեղ համոզմունքներով, ինչպէս դու գործեցիր...»):

ՔԵՐՈՎԲԷ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

ՔԵՐՈՎՐԷ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

1833—1889

ՀՕՐԵԼԲՐՈՐԻԻ հռչակաւոր քերթողին՝ Ռաֆայէլ Պատկանեանի, ծնաւ ի Նախիջեւան մայիս 4ին 1833. մանկական օրերը փողոցի մէջ անցընելով, իր ընկերներէն սորվեցաւ ուսերէնը, զոր իր մայրենի լեզուին պէս կը խօսէր: Նախնական ուսմունքն ըրաւ Ստաւրոպոլի գիմնազիոնին մէջ, և տարի մը ետքը 1843ին անցաւ ի Մոսկուա, Լազարեան ճեմարանը: Տասնամեայ ֆերովբէն Մոսկուա զրկուած ատեն, թէպէտ յանձնուած էր կարաւանին, սակայն հետը խիստ կը վարուէին. գիշեր մը երբ ամէնքը քունի մէջ էին, սայլէն վար իջնելով փախաւ. բայց խեղճ տղան չէր գիտեր թէ իր կարմրագոյն մուճակները հովուական մեծամեծ շանց բազմութիւն մը վրան պիտի հրաւի-

ԳԵՐՈՎԲԻ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

րեին և հազիւ ոչխոր սպասուէր հալուին տա-
 թնաթմեամբ. դարձաւ նորէն կարաւան, ուս-
 կացն անկէ կարք հետը տնուշութեամբ խո-
 սկցան: Վարդապետն մէջ ջանքովը նշանա-
 ւոր իղաւ, ընկերաց ծագրածութիւնն ազա-
 տեղու հասնար հանգստեան ատեն կամ գի-
 շերը ծածուկ գաղղիւնքն իր սորիէր: 1851ին
 Պարսկաստի համալսարանը փոխուեցաւ, ուր
 դասարթ սարգսկցաց ընկերութիւնը և ուրախ
 օրերը, բանաստեղծի աւին շնչեցին. Բարդ-
 սանեց Ալեգինի, Եփլէի, Պէրսնձէի, Հայ-
 նէի, Թումաս Մուրի քանի մը թերթուած,
 ները, և իրգեց ուսանողի կեանքը, որոց
 սրճագտնողը մինչեւ հիմայ հանդէսնիրու մէջ
 իր շտաբ «Կոստանտնուլի», «Եղբարք, մի
 շարժ ժողովեցեք», և այլն կրգերով: Տարի
 ու կէս մերջ, Պերովրէ սնցաւ ի Պետրուրդ,
 յետոյ Ստաւրոպոլի գիմնագիտնը, ուր հրա-
 տարակեց հաստուած մը «Երգիծարանութեան
 վերայ ընդհանրապէս և Այանտէմիլի իրգի-
 ծանաց յիրայ¹»: 1853ին Մանկախարձա-
 կան Ուսումնարան մտաւ, և պատմական
 ձիւղն ընտրիրով, հետամուտ եղաւ որաւ,

1. Տերտրեան, օրացոյցին 452, 1853, ԺԷ 2,
 էջ 11-18:

գաղղիական և գերմանական գրականութեանց, սորվելով նաեւ անգղիերէն և իտալերէն լեզուները: Նոյն տարւոյն վերջը Թիֆլիզ գալով ուսուցիչ եղաւ ուսս գրականութեան՝ Անդրկովկասեան աղջկանց վարժարանին մէջ: Հետեւեալ տարին ամուսնանալով Աքիմեան Աղաթոն հայ քահանայի դաստեր հետ, ապահովցուց իւր նիւթականը և իր սիրելի ուսումնական զբաղմանց արուստը որովին ինքզինքը: Ժողովրդական յոսանորոշիւն կոչուած ուսումնական ընկերութեան անդամ գրուեցաւ, և սկսաւ հիմնովին ուսումնասիրել ընդհանուր պատմութիւնը և առանձին կերպով հայկական գրականութիւնը: 1860ին հրատարակեց գաղղիերէն լեզուով «Յուցակ հայերէն մատենագրութեան ի սկզբանէ չորրորդ դարու մինչ ի կէս եօթնեւտասներորդին¹»:

Բայց որովհետեւ Քերովբէ որոշեալ պաշտօնական կացութիւն մը չունէր, որպէս զի իր տարտամ վիճակէն ազատի, ուզեց բժշկութիւն ալ սորվիլ, առանց գիտնալու թէ ծայրը ո՛ւր պիտի երթայ. սակայն շուտով

2. Գիտութեանց հեմարանին Յիշատակագրոց մէջ, հտ. Բ. 49-91:

պիտի մտնար նոր շրջանի մը մէջ: 1861ին Պետրբուրգի համալսարանին հայ լեզուի ուսուցիչն Բերոյիէլ պաշտօնէն հրաժարեցաւ. Քերովքէ իրեն յաջորդելով սկսաւ իր ուսումնական գործունէութիւնը, որով մեծ աւուան հանեց իբրեւ հայ գրականութեան ներկայացուցիչ՝ եւրոպացի արեւելագիտաց առջեւ. ոուսերէն և գաղղիերէն լեզուով գրած հմտական գրքերով, հին հայ մատենագրութեանց ընտիր հրատարակութիւններով և շատ հայ պատմագիրներ ոուսերէն թարգմանելով:

Սակայն ամենէն աւելի մեծ նշանակութիւն ունի եւրոպացի հայագիտաց առջեւ իր երկու լեզուագիտական երկասիրութիւններովը: «Քննութիւնք ի վերայ կազմութեան հայ լեզուի՝» (1864) և Նիւրք վասն հայե-

1. Այս ոուսերէն բանամրցութեան համար տոքտորի աստիճան ընդունեցաւ: Պատկանեան հայերէնը իրանեան լեզուաց կարգին մէջ կը դնէ: Ներածութեան մէջ, գաւառաբարբառներու կարեւորութեան վրայ կը խօսի. գրաբարը Արարատեան գաւառին սովորական արքունի լեզուին վրայ հիմնուած կը համարի, դասակարգութիւն մը կ'ընէ մեզ ծանօթ գաւառաբարբառներուն: Յետոյ կ'անցնի մեսրոպեան այբ-

բնի յասագիտութեան» (1882), որոնցմէ վերջինը յաճախ գոյութեամբ կը յիշեն Միւլլէր, Լակարտ, Հիւալման և Հանուշ: Գարձեալ ծանօթ է ազգիս իր գիտական յագուածներով որոնք հրատարակուած են ֆորմի մէջ:

Համալսարանի մէջ սկսեցած պաշտօնէն զատ՝ 1861-1868 կը դրաղէր նաեւ կովկասեան Յանձնաժողովոյն մէջ հայ լեզուի դասախօսութեամբ, ապա նոյն Յանձնաժո-

ուբնին ծագման վրայ, հայերէն լեզուի ասուերը կը բաղդատէ համազգի լեզուաց տառից հետ, կը խօսի հոլովմանց, դերանուանց, լծորդութեանց վրայ: Տիւլորիէ տեղ տեղ ուղղութիւններ և հետաքննական ծանօթութիւններ կը ղենէ, սակայն թէ Պատկանեանի այս փրկատիրութիւնը և թէ Տիւլորիէի դիտողութիւնք ուղղուելու կամ կատարելագործուելու սրէտք տեսին՝ պատասխան տեք ընդ տեք յարաբերութեամբ: — Թորգմ. պատղ. Բլաքիտա (Բլիւտա): Հրատարակեց: Ծանօթութեամբք: բարդաւանելով ղեն ազգին հետ, Խղ. Տիւլորիէ Արիական տրագրի: Զորդ շար, հտ.: ԺԶ, 1870: — Բննը. Փ. Յաւատի. Göttingische Gelehrte Anzeigen, 1866, էջ: 991-1000: — Ե. Պրնան, «տփական լեզուի դասախօսութեան տեղ լեզուային մէջ՝ 1870, յաւնիս 28:

դուլոյն դիւանատան արտաքոյ կարգի պաշտօնեայ ընտրուեցաւ՝ ուր մնաց 1868-1874: Իսկ 1872ին գրաքննիչ յանձնաժողովէն՝ հայալեզու հրատարակութիւնքը բնուեցու պաշտօնն ընդունեցաւ: Եւոյն տարին թոշակաւոր ուսուցիչ եղաւ Պետրբուրգի համալսարանին մէջ, 1867-1882: Հնախօսական, բնկերութեան, կրեւելեան, մասին քառուորար, իսկ 1882-1885 տեսուչ նոյն մասին: 1882ին ընտրուեցաւ մի ի խմբակիւներէն Մ. Պ. գրական-քննադատական օրագրին՝ որ Լուվէնի մէջ կը հրատարակուի: 1885ին թղթակից անդամ եղաւ Գիտութեանց, նեմարանին:

Ճանապարհորդութիւններ ալ ըրած է այլ ցեղերով վիեննական, Միւնխենի, Փարիզու և վեննայի պատուածները, և ծանօթանալով եւրոպացի երեւելի հայագիտաց, որոնց հետ անընդհատ թղթակցութեան մէջ էր: Մասնակցեցաւ արեւելագիտաց մի քանի միջազգային ժողովներուն, որոցմէ առաջնոյն մէջ որ ի Փարիզ գումարուեցաւ 1873ին, ճառախօսութիւն մ'ըրաւ Գաղղիոյ և Գերմանիոյ մէջ հայ լեզուի ուսման և վանայ բեւոագիր վերտառութեանց վրայ:

Կենացը վերջին երեք տարիները ծանր

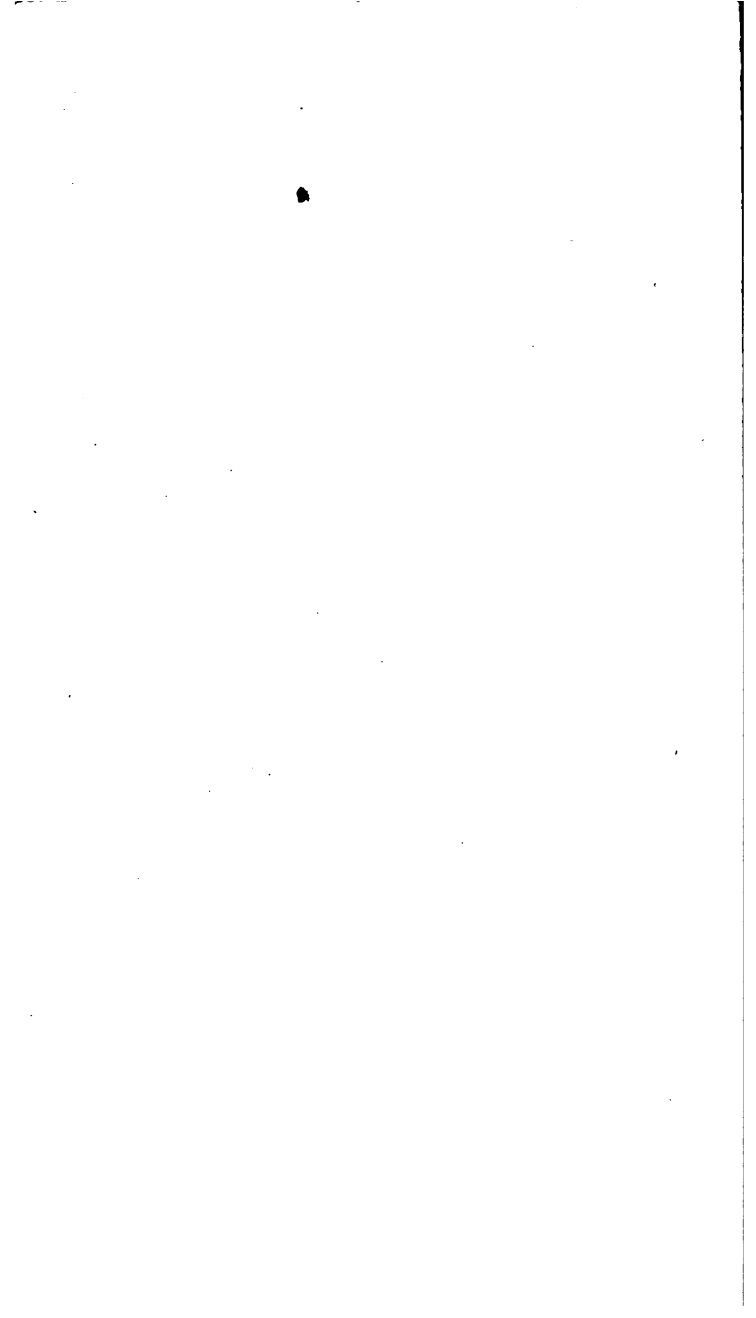
հիւանդութիւն մը Պատկանեանի ուժերը սպառեց, և 56 տարուան մեռաւ ի Պետերբուրգ 1889 ապրիլ 2ին, թողլով մարմինը հայկական գերեզմանատան մէջ, իսկ պատկառելի երկասիրութիւնքը անմահ յուշարձան ազգին և օտարաց առջեւ:

Կը ցաւինք ըսելու որ այս մեծ հանճարը՝ ազգիս մեծ մասին անձանօթ մնացած է, և ասոր միակ պատճառն է իր տաղանդաւոր գրութեանց ոռուսերէն ըլլալն. զոր ձեռնհաս ոռուսահայերն չթարգմանելով, մեղադրելի կը մնան, գիտական դասակարգի առջեւ: Զանց կ'ընենք մի առ մի յիշատակել Պատկանեանի բանասիրական և հնախօսական գրուածները, հնչպէս նաև ըրած թարգմանութիւնները և հրատարակութիւնները. ցանկացողք կրնան գտնել մանրամասն նշանակուած «Հայ լեզուի ուսումն յարևմուտս¹» գրքին մէջ:

1. Վենետիկ 1893, էջ 372-384: - Իսկ կենսագրական տեղեկութիւններ առինք Վեսելովսկիի գրուածէն, թարգմանուած ի Բագմալկայի 1891, 159, 176: - Հմմտ. Հանդես Ամսօրեայ 1889, էջ 89:

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆՑ

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆՑ

Թէ ու է Աղայեանց, շատերուն ծանօթ է կամ իրեն գրուածներով և կամ ինքնագիր կենսագրութեամբ, որ ինը տարի առաջ Մոսքի մէջ և յետոյ առանձին գրքով լոյս տեսաւ: Մեծանուն գրագէտին կենաց և գրքերուն վրայ աչք մը տալ՝ պիտի արժնցնէ մեր մէջ իր համակրեցի յիշատակը, երբ երախտաճանաչ յորելեանով մը կը պատրաստուին չթողուլ անգտակ՝ ալէզարդ ծերունւոյն վաստակաւոր գլուխը:

Մնած է խաչէն զիւղը, (որ Թիֆլիզէն դէպ ի հարաւ վաթսուն վերստ հեռու կը գտնուի), 1840ին, երբ Մասիւր շարժելով Ակոսին ծածկեց: «Մայրս ասում էր — կը գրէ նա — Թէ քեզ միրտել ենք Մեծ պատումը Ղազարոսի յարութեան տօնին, քո ծնելուց

ութ օր յետոյ: Այս բանին ես կարեւորութիւն չը տալով՝ չեմ հետաքրքրուել ստուգելու, թէ այդ տարին Քրիստոսի բարեկամը որ ամսի քանիսին է յարութիւն առել»: Տասներեք տարեկան էր, սիրոյ առաջին ծիլը

Ղ. ԱՂԱՅԵԱՆՑ

սկսեր էր ընձիւղիլ, սակայն հայրենի գաւազանին վախը, զինքը թիֆլիզ փախուց և և մտաւ Ներսիսեան դպրոցը: Երկրորդ անգամ տնէն դուրս հանուելուն պատճառ նա խապաշարմանց դէմ կռուիլն էր: Անկէ վերջ

Եթէր տարի թափառեցաւ սար ու ձորի մէջ,
 որսորդներու և այլ անտառաբնականներու հետ,
 քաղքին մէջ ալ շատ անգամ շատերուն քով
 մտնելով և ելլելով և անցնելով՝ չարքաշ
 կեանք մը, որով ստացաւ առողջ ուժեղ կազ-
 մուածքի հետ՝ վայելուչ հասակ: Բայց ուս-
 ման սէրը անտառի ազատ արծիւը կամովին
 վանդակի մէջ ձգեց և ճկել տուաւ լիզը ձու-
 լողի և գրաշարի ծանր լուծի տակ: Օր մը
 դիպուածով գրած երգիծաբանական ոտանա-
 ւորները կ'անցնի իր տիրոջ Հ. Էնֆիաճեանցի
 ձեռքը. նոյն օրէն Աղայեան՝ անոր ուշա-
 դրութիւնը կը գրաւէ, կ'արժանանայ առատ
 վարձատրութեան. բաց աստի, իր տէրը,
 ժամանակ ալ կը շնորհէ որ ընթերցմանց
 պարապի, նոյնպէս իր տիրոջ շնորհիւ կը
 ծանօթանայ Հախլերդեանին հետ, և Կոռակի
 խմբագրութեան: Աղայեանց Մեդաին մէջ
 հրատարակեց իր առաջին ոտանաւորը
 (1862, մայիս) որուն համար Աղաբէկեան
 գովելով, ըսաւ իրեն « Աշխատէ, չյու-
 սահատիս, դու ապագայ ունիս. միայն այս-
 տեղ շմնաս. գնա՛ Բուսաստան »: Այս յոր-
 դորն էր որ զինքը մղեց թողու թիֆլի-
 զը, իրեն հետ տանելով նաեւ անբաժան
 բնկերը Միքայէլը: Ճամբայ ընկաւ դէպ ի

Մոսկուա, սակայն գրամն պակսելով հարկ
 եղաւ մնալ ի թէնդոսիա, խալիպեան տպա-
 րանի մէջ աշխատելով: Եամբու ծախս պա-
 տրաստելու. հոն նոյն տանն Հ. Գարր-
 Այլազուլսքի էր տիրողը: Քանի մ'ամին
 վերջ յաջողեցաւ ինքզինքը ձգել ի Մոսկուա,
 ուր Եազարեանցի, Էմինի դռները զարնելէ
 վերջ, Մսերեանցի քով գրաշարութիւն ըրաւ:
 Քիչ վերջ Պետրոսը անցնելով, ընդունուե-
 ցաւ Գիտութեանց շինարանի տպարանին մէջ
 իբրեւ գրաշար արեւելեան լեզուներու: 1863ի
 Չատկի մտտերը Թափայէլ Պատկանեանի
 Մեծիկ Պետրոսի պատմորիսեր շարեւ սկսաւ,
 որ պիտի նուիրուէր բարձրաստիճան անձի
 մը, որպէս զի անոյ Տէր Գարրիէլ Պատ-
 կանեանը մայրաքաղաք բերելու հրամանը
 ստանան: Պատկանեանի քով տարի մը
 մնաց, շարեց նաեւ անոր խմբագրած Հիւ-
 սիսը, յետոյ դառնալով ի Մոսկուա Եա-
 զարեանցի ալ Հիսիսափայլի գրաշարը ե-
 ղաւ: Մոսկուայի մէջ մնաց 1863էն 1864ի
 վերջերը և այդ փոքր ժամանակը կարելի է
 համարել իր մտաւոր զարգացման ոսկեղարը.
 համալսարանի խումբ մը ուս սուսանողներ
 ձրի դասատուութիւն կ'ընէին գործարանե-
 րու մէջ գտնուող աշակերաններու և վար-

պետներու. ասոնցմէ սորիւնցաւ մանկավարժական գրականութիւնը որ նոր վեր դարձանար: 1864ի վերջերը Երկրորդ անգամ Պետրքուրդ կը գտնուէր. գրաշարութենէ ազատուլու միտքը, որ ասաջ ցեղը կը համարէր, քանի կ'երթար կ'իրականանար. մտաւ դարձեալ Արաղեմեայի տարտանը պայմանով որ մինչև կէսօր աշխատի, կէսօրէն վերջ աւամբը դրաղի. իսկ փնջը աղքատութենէն վարձած մենեակը թողլով որ և է բնակարանի անկիւն մը վարձու կը գտնէր: Հայ համալսարանականի մը միջոցով ծանօթացաւ Եղեանցի և մասնակցեցաւ հոն խորուած հայ ուսանողաց գրական ժողովին. նոյն ատեն գրեց Այոսթիան և Մանուէլ վէպը¹, ուր իր մանկութիւնը մանրամասն նկարագրած է, Այոսթիանը փնջն է, իսկ Մանուէլը զր Միքայէլ ընկերը: Եոյն աստենները Պետրքուրդի մէջ արժանացաւ Ազգարեանց աստաձեռնութեան իր քերեցիկ ձայնով եկեղեցին պայծառացնելուն համար և քաղցի ամբողջութենէն եկեղեցոյ քով բնակարան ստացաւ: Արայեանցի զարդարման ամենէն աւելի

1. Տպագած 1867ին. Բ. տպ. լրացուցած 1888ին:

նպաստաւոր եղաւ նոյն ժամանակուան մտաւոր կեանքի շարժումը, նա համալսարանը շատ չյաճախեց բայց կը սիրէր հասարակաց գրադարանը, որուն մշտական ընթերցողը դարձած էր: 1876ին Պետրբուրգ կու գար նորընտիր Գէորգ կաթողիկոսը. Աղայեանցի նոր ասպարէզ պիտի բացուէր, որ արդէն հայրենեաց կարօտը կը զգար, Վեհափառը միտք ունէր Էջմիածնի տպարանը նորոգելու և Աղայեանց միակ յարմար անձն էր: Տարի մը վերջ իր հանճարեղ գործունէութեամբ նոր փայլ առաւ Էջմիածնի տպարանը. Արարատ ամազգիրն ալ նոր խմբագրի ազդեցութեան տակ և անոր յօդուածներով Աշխատուրեան և Դաստիարակուրեան վրայ, կերպարանափոխեցաւ. բայց հարկ եղաւ թողուլ Էջմիածինն ալ: 1870 թուականն էր. Աղայեանց կը մտնար իր ուսուցչական գործունէութեան ասպարէզը, և նախ սկսաւ Ախլցխայէն, ուր աշխատեցաւ դպրոցը հնադարեան կրթութեան ճիրաններէն ազատելու. յետոյ թողուց և անցաւ Աղեքսանդրապոլ. Ստ. Մալխասեան մը պատիւ և հետեւող եղաւ իր ուսուցչին՝ Ախլցխայի վարժարանէն: Աղեքսանդրապոլի մէջ օրիորդաց կրթութիւնը յանձնուեցաւ Աղայեանցի, ամ-

բողջ հինգ տարի կեցաւ և բեղմնաւոր եղաւ ուսուցչական և գրական տեսակէտով: Հոս թարգմանեց դասախօսութեանց առթիւ իր երկու գրքերը Բացատրաբիւն բնութեան երևոյթների և Տարրական ֆիզիկա և գրեց բազմաթիւ յօդուածներ թէ մանկավարժական և թէ քննադատական, ինչպէս դարձեալ Երկու քոյր եղերերգական վիպասանութիւնը (1880): Սակայն ընտանեկան ձախորդութիւնք վրդովեցին իր հանգիստը և թիֆլիզ դարձաւ սթափուելու, տարի ու կէս Փորձի խմբագրատունը անցընելէն վերջ, 1878ին Երեւան գնաց ուսուցչութեան, ութ ամիս կեցաւ հոն և ահա անակնկալ հրաւեր մը դարձուց զինքը դէպ ի Շուշի, ուր Հայր Սեդրակեանի հետ պիտի վերականգնէին զըպրոցը: Յոգնած և սպառած դարձաւ ի թիֆլիզ, որոշելով ալ եւս հեռանալու բոլորովին ուսուցչական ասպարիզէն, և հանգստանալու համար, զիմացը իբրեւ գրախոս մը բացուեցաւ Մանկական պարտեզը, ուր գրագիտութիւն կը սորվեցնէր օրը երկու ժամ, իսկ ազատ ժամերը կը նուիրէր մանկական գրականութեան և բանաստեղծութեան: Մանկական պարտեզէն հեռացած չէր, երբ Սեդրակեան սրբազանը թիֆլիզ եկաւ իր-

քու թեկին առաջնորդ, և մեկէն հրաւիրեց զինքը յանձն առնուլ թեկեական տեսչի պաշտօնը. առաջարկողը փորձ էր արդէն քեզ ամէն ինչ յաջողութիւն պիտի տեսու: Գործը սկսուած էր, յանկարծ տիտը հարուածներ, յաջորդաբար միակ արու զաւակին նստեմն՝ նաև սիրելի ամուսնոյն մահը, հոգեպէսի նիւթապէս թալաքուցին զինքը. այնպէս որ ամբողջ տարի մը գրիչ ձեռքը չառաւ, և քաշուեցաւ ֆր հայրենի գիւղը: Սակայն մայրապարկ իր երեք որդւոցը խալառ անինամ մնայու մտածութիւնը, ստիպեց դարձանել իր կորուստը. նա սկսաւ կազդուրուիլ և դարձեալ շարժեց գրիչը և հետզհետէ գրեց Արեգնազան (1888) Տորք — Անգեղ (1888) լէպիկներն և արիչ աշխատութիւններ:

Աղայեան այժմ քաշուած իր սուպարիզին դադրեցուցած է գրիչը, զոր ախորժանօք նստիւած էր մանկութեան. նա որ դեռ Պետրբուրգ շրջած աստե՛ն սէր ձգած էր մանկութեան լիարժուէրեան յիշայ ու մասնաւորապէս այդ նորածիլ ու թարմ գրականութեան նստիւած, շատ ստիճաներու մէջ իր գրական քրտւորութեանը շարժած է անդրապէտներէն առարկութիւնը: Իբր մանկավարժ՝ աշխատակից եղած է Արթուրի, որ Ռուսահայոց մեծիկ

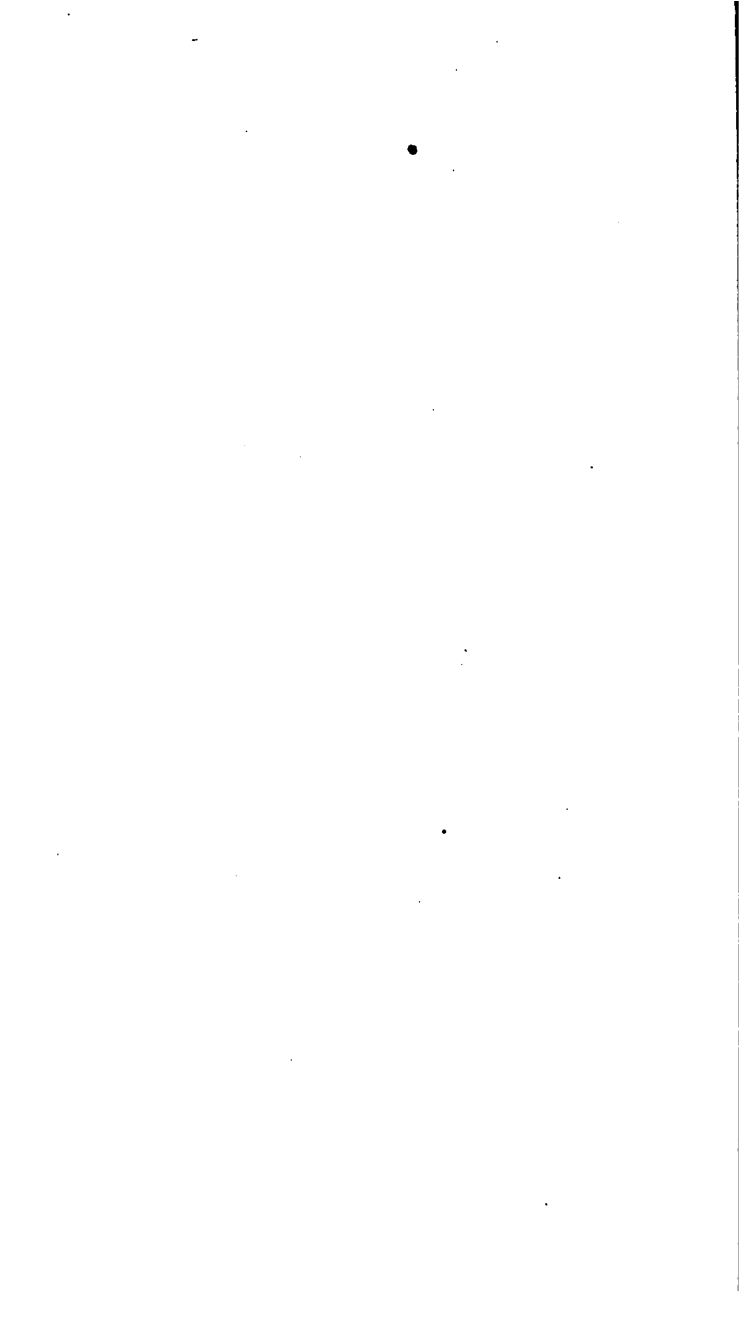
Պերթն է տղայոց միաբըր սնուցանելու զբազող. և իր հեքիաթները, վէպերը ու առասպելները, իրենց փափուկ լեզուով, վիպասանական կախարդիչ և գրաւիչ ոճով առհասարակ ընդունելութիւն գտած են:

Բաց ի վիպական գրքերէ, յօրինած է նաև դասագրքեր, մանաւանդ հայկական լեզուի. Ռստումն մայրենի լեզուի (1889) երեք գրքերու բաժնուած, Հայկական հեյիւնեերի մասին (1874), և քննադատական յօդուած մը իսահակ Յարութիւնեանցի «Հայոց գիրը» գրքին վրայ (Մոյրձ. 1892 էջ 1841): Աղայեանց մտուցած է ուսահայոց մէջ 2 գրի գործածութիւնը փոխանակ ուի, (լեզուի = լեզի) որ շատ վիճարանութիւններէ վերջ, ընդհանուր գործածական դարձած է: Վերոյիշեալ գրքերէն զատ Աղայեանց ունի ուրիշ գրուածներ ալ, Բանաստեղծութիւններ (1890), Ժողովածու մը ոտանաւորներու. Անահիտ (1881), ազգային հին զրոյցներէն առած վէպ մը որ օտար լեզուով ալ թարգմանուած է. Սրինգ հովնական (1882), երգեր, ոտանաւորներ և առակներ մանուկներու համար. Ռսկի ձկնիկ (1884), Պուշկինէն ազատ թարգմանութիւն. Նախագիտելիք՝ գիտակցարար կարդացնելու մասին

(1886), ծնողաց և վարժապետաց համաժողովի երես մեր նորագոյն պատմութիւնից (1891), արտատպուած «Հանդէս գրակ. և պատմ.» թերթէն. Մեր ուսուցիչներին ընկերական եռեր (1892). Ժամանակակից ատենախօսութիւն (1898), Մոսքա մամուլէն արտատպուած:

Աղայեանց հետեւող եղած է Աբուլեանի. ոճին գեղեցկութիւնը և լեզուին փափկութիւնը ուսաստանայ գրագէտներու մէջ զինքը առաջնակարգ ըրած են. իր գրքերուն մէջ գլուխ դարձոց համարելու է Տորք-Անգեղ և Հայկանոյշ — գեղեցիկ առասպելախառն բանաստեղծութիւնը, որ տպուած է Աղբիւրի մէջ, և յետոյ առանձին գիրք եղած:

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԵՐԻՑԵԱՆ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԵՐԻՑԵԱՆ

1841—1902

ԸՍՈՒԱԾ է թէ Երիցեանը կովկասահայոց Ալիշանն է. անշուշտ համեմատութիւն

մ'ընել չէ, այլ սոսկ ցուցընել բացատրել թէ մեծ պատմագէտ և հնախօս Երիցեանը, — մասամբ մը — գիտնական հօր հմտութիւնը ունէր այս մասնաճիւղին մէջ: Եւ յիրաւի Ներսիսեան դպրոցի պատմորիներ և կամ Ամենայն Հայոց կարողակոտորիներ կարգացած ատեննիս,

Ա. ԵՐԻՑԵԱՆ

երբ անցեալ դարերը մեր առջեւ մանրամասն

պատկերացած կը ներկայանան, երբ աշխարհի խուչ և մութ անկիւնի մէջ կատարուած ու խօսուածը կարծես մոզական գուշակութեամբ մեր գիմաց կը կրկնուին, զարմացած կ'ըսենք թէ երկարատեւ ու համբարատար¹ քննութեամբ ու գիտութեամբ գրուած են անոնք:

Ողբացեալն Երիցեան որ փետրուարի 21ին կնքեց կեանքը¹, ծնած է ի Թիֆլիզ Խարփուխ թաղի մէջ 1841 հոկտ. 4ին. ութ տարեկան կը մտնէ Ներսիսեան գալրոցը և քանի մ'ամիս վերջ Երէցփոխեանի վարժարանը, հոսկէց ալ գիմնագիտն և ուսումն կիսատ թողլով կ'ելլէ ցնցղատապ (*bronchite*) հիւանդութեան պատճառաւ: Տասնըհինգ տարեկան հասակին բաւական զարգացած և ազգային պատմութեան տեղեակ էր, այնպէս որ ուսումնակիցներուն գլուխ անցած շարքածական ժողովներ կը գումարէր, որ «սիրագումար ժողով» անուամբ մկրտուեցաւ, և որուն մէջ կը կարգային, կը թարգմանէին, կը վիճաբանէին: Իրենց թարգմա-

1. Կենսագրական տեղեկութիւններն առիւ ենք հետեւեալ թերթերէն. Տարագ, 1902 թ. 8: Մշակ, 1902 թ. 43, 44: Մոռձ, 1902 թ. 3:

նութիւնները նոյն իսկ կը տպագրուէին Մեղոս Հայաստանի լրագրին և Երուսէկ ամսաթերթին մէջ . և 1860ին հրատարակեցին գրքոյկ մ'ալ «Բարոյական պատմութիւնք երեխայոց համար» վերնագրով. Երիցեան եւս այդ ժողովածուի մէջ դրած է «Բարի խորհուրդներ» վերաառութեամբ վէպիկ մը: Փոքրիկ խումբը երթալով իր գործօնէութիւնը ծաւալեց. նախ աշակերտական գրատուն մը հիմնեց, ձեռագիր սկսաւ հրատարակել, և մանկական գրքոյկներ տպագրել, յետոյ մինչեւ խեղճ դպրոցներու մէջ ձրի դասախօսութիւններ ընել և կիրակի օրերը հասակաւոր անձանց ալ դաս տալ. քիչ վերջ հասարակութեան առջեւ հայերէն ներկայացումներ ըրին. Երիցեան այս մասին ալ օգնութեան հասաւ 1866ին Արուսեակ անուամբ ողբերգութիւն մը գրելով: Սիրագունար ժողովիս երկու եռանդուն գործիչները Աղեքսանդր Երիցեան և իր անբաժան ընկեր Գէորգ Տէր-Աղեքսանդրեան 1866ին ոկտան Թիֆլիզի մէջ վաճառական անունով շարաթաթերթ մը հրատարակել, որ երկու տարի ապրեցաւ և Ընթերցարան անուամբ դասագիրք մը կազմեցին որ ժամանակ մը կովկասի դպրոցներու մէջ շատ տարածուած

էր և երրորդ տպագրութեան ալ արժանացաւ: Երկրցեան երկար ատեն պետական ծառայութեանց պարապած է. մտած է կովկասի Հնագիտական Յանձնաժողովին մէջ և իրեն սիրելի հնութիւնները ուսումնասիրելով այլ և այլ յօդուածներ գրած է ոուսերէն լեզուով. հնագիտական հետազօտութեանց համար զանազան ճամբորդութիւնները րած է, ինչպէս 1871ին Լոսի հնութիւնները ուսումնասիրելու համար: 1872ին նոյն իսկ սկսած է ոուսերէն լեզուով ամսագիր հրատարակել Թիֆլիզու մէջ կովկասեան հնոյթիան անուամբ, ուր կը զետեղէր իր ըրած բազմաթիւ մանրակրկիտ քննութիւնները. թերթէս ութը թիւ միայն հրատարակուած է: Բաց ի ոուսերէն յօդուածներէն՝ որ տեղական լրագիրներուն մէջ լոյս տեսած են, աշխատակցած է նաեւ Փորձ ամսագրին՝ ուսկից արտատպած է 1878ին Ներսէս հիւզերորդ Աշտարակցի կարողիկոսի կենսագրութիւնը, և Արձագանք լրագրին՝ ուր տպուեցաւ և առանձին ալ գիրք կազմուեցաւ 1883ին՝ վեներտիկի Մխիթարեանք:

1886ին Երկրցեան հրատարելով ամէն պաշտօններէ և ապահովելով իր նիւթական ապրուստը, նուիրած է ինքզինքը բոլորովին

գրական աշխատութեանց: Առաջ որ յօդուածներով միայն իր ուսումնական գործունէութիւնը ցոյց տուած էր, երկրորդ շրջանին մէջ արդէն իսկ հմտութեան մեծ պաշար մը ամբարած, կը տպագրէ առանձին մենագրութիւններ և ընդարձակ գործեր: 1890ին Արծրունիի յորեկեանին առթիւ կը գրէ «Գրիգոր Արծրունի և նրա քսանեռնիկգամեակը», որ մանրամասն տեղեկութիւններ կը բովանդակէ Արծրունիի ազգատոհմին վրայ. գործիս երկրորդ մասը՝ որ բուն իսկ Մշակի մեծանուն խմբագրին գործունէութիւնը պիտի բովանդակէր, լոյս տեսած չէ: Երիցեանի ամենէն պատկառելի գործն է Ալեկսայն Հայոց կարողիկոսոսրիանը և կովկասի հայք ժողարու, երկու ստուար հատորներէ ձեւացած և դեռ քանի մը հատորներու մէջ հազիւ ամփոփուելիք աշխատութիւնը. վասն զի մինչդեռ հեղինակը կը յայտնէր առաջին հատորին (տպ. 1894) յառաջաբանին մէջ¹, թէ բոլոր գործը պիտի բաղկանար երկու հատորներէ, առաջինը պիտի հասնէր 1800էն մինչեւ 1832 և երկրորդը անկէ մինչեւ 1893.

1. Քենդ. Մշակ, 1894, Թ. 44: Մոսք, 1894, էջ 387:

նիւթերու շատութենէն ստիպուած երկրորդ մասը (ապ. 1895) նուիրեց 1831-1842 ժամանակամիջոցին, խոստանալով լրացնել գործը երեք, չորս կամ հինգ հատորներով: Այսպէս նաեւ եղաւ Երիցեանի միւս աշխատութիւնը Պատմութիւն 75-ամեայ գոյաբեան Ներսիսեան Հայոց հոգեւոր դպրոցի. (ապ. 1898). նպատակն էր հատորի մը մէջ ամփոփել Ներսիսեան դպրոցի ամբողջ պատմութիւնը, բայց մէկ կողմանէ հետզհետէ ծանօթանալով նորանոր աղբիւրներու, միւս կողմանէ ալ երկրորդական մանրամասնութեանց շատ տեղ տալով, ստիպուեցաւ ընդարձակել աշխատութիւնը, և երկրորդէն զատ երրորդ և զուցէ չորրորդ մ'ալ հրատարակել հարկ ըլլար. առաջին մասը 1824-1850 ժամանակը կ'ընդգրկէ¹, երկրորդը՝ ուսկից 144 էջ տպագրուած է և նոյնչափի մ'ալ նիւթ պատրաստ կայ, մինչեւ 1857 թուականը հասուցած է:

Մտադիր էր Երիցեան հրատարակել ուրիշ աշխատութիւն մ'ալ ուսերէն լեզուով, այն է՝ Հայոց եկեղեցւոյ նախկին յարաբերութիւնը Ռուսաստանի հետ, ամենահին ժամանակ-

1. Քննչ. Մուրձ, 1898, էջ 1758:

ներէն սկսեալ. ուսկից հատուած մ'ալ կարգաց Հնագիտական ընկերութեան նիստերէն մէկուն մէջ, սակայն նոյնպէս թերի մնացած է: Ուրիշ լայնածաւալ գործ մ'ալ զոր հմտալից ծանօթութիւններով ճոխացուցած էր, երեսուն տարի աշխատելով, և որուն հրատարակուելուն փափաք և պարծանք կը զգար՝ էր նշանաւոր Յովսէփ կաթողիկոս Երկայնաբազուկ Արղութեանի գրագրութիւնը իր ժամանակի երեւելի գործիչներու հետ. գործօ կողկասի և Ռուսաստանի պատմութեան վերայ մեծ լոյս պիտի սփռէր:

Երիցեանի անկորուստ արդիւնքներէն մին ալ այն է որ նա իր ամբարած հմտութիւնը միասին չտարաւ, թողուց երկար տարիներու ընթացքին մէջ ժողոված ամբաւ վկայագրեր, կոնդակներ և պաշտօնական թուղթեր, որ պատմութեան նեցուկ և օգնութիւն կրնան ըլլալ:

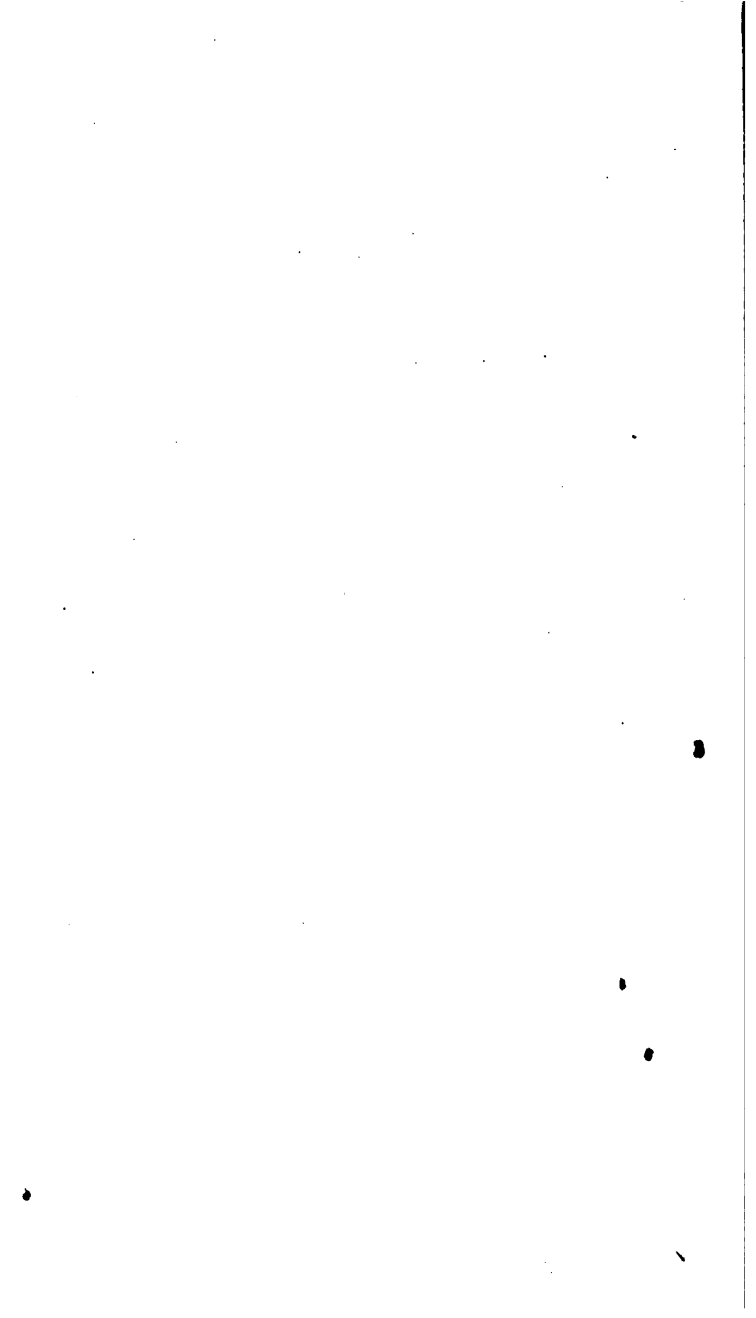
Երիցեանի գրոց մէջ պատմական մեծ հմտութեան հետ զոյգ կ'ընթանայ կողկասի տեղագրական ծանօթութիւնը. նա ինչպէս անցելոյն նշանաւոր դէմքերը ու դէպքերը այսպէս ալ կողկասի ամէն հնութիւնները, շէնքերն ու աւերակները կը ճանչնար. աչքէն վրիպած չէր եկեղեցական և քաղաքա-

կան հրովարտակ կամ կոնդակ, և պատգամ մ'էր հնագիտական և տղգագրական իրաց մէջ: Սակայն իր գրութիւնները պատմութենէ աւելի ժողովածու ըլլալու երեւոյթն ունին, վասն զի պատմագրութեան համար այնքան անհրաժեշտ լայն հայեացքները, քննադատական կարողութիւնը չի տեսնուիր անոնց մէջ: Երիցեանը, կը յաւելու Մոսթա, կըրցած է մեղուի պէս նիւթեր ժողովել բազմաթիւ աղբիւրներէ, զանոնք դասաւորել, նա շատ դէպքերու մէջ դիւրացուցած է ապագայ պատմաբանի գործը: Մանրամասնութիւնները մշակելու, փաստերով լուսաբանելու մէջ շատ ճարտար է, բայց պատրաստութիւն չունի մեծ շէնք մը կառուցանելու, ներդաշնակ ամբողջութիւն մը ստեղծելու համար:

Սակայն ինչ ալ ըլլայ, Երիցեանի գրածները և ձեռագիրները հնախօսական շտեմարան մը պիտի ըլլան, ուսկից պէտք է օգտուին ապագայք. և նա մեր աղքատ գրականութեան մատուցած ծառայութեան համար անմոռաց պիտի մնայ միշտ:

Թէ ի՞նչ էր Երիցեան իբրեւ գաղափարի և կուսակցութեան մարզ. այդ իր գրչով ծանօթ է արդէն...

ՏԵՐ ԳԱԲՐԻԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

ՏԵՐ ԳԱԲՐԻԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

1802—1889

ՌՌՈՒՍԱՀԱՅ գրագիտաց մէջ մեծ անուն և արդիւնք ունի Պատկանեան գերդաստանը. բանասիրութեամբ և բանաստեղծութեամբ զարդարեցին անոնք հայ մատենագրութիւնը. եթէ Ռափայէլ Պատկանեան քերթողի մը թռիչներով սրտցաւ բարձրացաւ, եթէ Քերովբէ Պատկանեան քննադատական և մատենագրական համբաւով լեցուց արեւմուտքը, Տէր Գաբրիէլ ալ իբրև պատմիչ — բանաստեղծ, իբրև ուսուցիչ, և իբրև հիմնադիր ռուսահայ աշխարհաբար մամուլին, իրաւամբ արժանի է մեր մէջ անմահանալու¹ :

Ծնաւ՝ թիֆլիզի մէջ, որդի՝ Պոլսեցի նշա-

1. Տե՛ս Ազգաբանութիւն Պատկանեան տոհմին, Արեւելք, 1889, թ. 1598, 99: — Կենսագրական տեղեկութիւններն առեր ենք, Աշ. Երիցեանի՝ Ներսիսեան դպրոցի պատմութենէն, էջ 474-7: — Մշակի՝ 41, 42, 53 թիւերէն:

նաւոր Սերովբէ վարժապետի, որ վենետիկի Մխիթարեանց քով սորված էր, և հայր բազմահոշակ քերթողին Ռափայէլ Պատկանեանի: Հինգ տարուան էր, երբ հայրը Աստրախան եկաւ, Հայոց հրաւէրքով, փոքրիկ դպրոց մը բանալու. Գաբրիէլ ալ աշակերտներէն մէկն էր: Հայերէնի մէջ բաւական հմտանալով, տասը տարուան, ոչ միայն հօրը օգնական կ'ըլլար այլ ոտանաւոր ալ կը գրէր. քիչ առնէն Ռուսաց դպրոցի մէջ ռուսերէնն ալ սորվելով և անձնական ջանքովը և ընթերցմամբ այնչափ յառաջացաւ որ օտարազգի և հին դասական հեղինակներու գրուածները կը կարդար. հմուտ էր ի մասնաւորի դիցաբանութեան: Տասն ու հինգ տարեկան հասակին մէջ արդէն այնքան զարգացած և կրթուած էր, որ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը զանիկայ քովը առաւ և իրեն յանձնեց Աստրախանի հայոց ժողովոյն քարտուղարութիւնը, միանգամայն ուսուցիչ դրաւ այն տեղի հոգեւոր դպրատան, և ամենեւին չի քաշուելով իր բարձր աստիճանէն, դաս կ'առնէր Գաբրիէլէն, յորդորելով ուրիշ եպիսկոպոսներն ու վարդապետներն ալ որ անկից սորվին: 1820ին դեռ տասնութ տարուան՝ տպեց Վարդապետոս Իւն ուղղափառութեան

գիրքը. իսկ 1827ին հրատարակեց Պատմութիւն մեծիկ Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ, քարգմանեայ ի պատմագրութեանց Դիոդորոսի Սիկիլիացոյ ի Գաբրիէլ սարկաւազի Պատկանեանց: Նոյն տարին Գաբրիէլի հայրը նոր հրաւէր ստացաւ Նոր-Նախիջեւանէն, գալու և դպրոց բանալու, պայմանով որ որդին ալ հետը բերէ. այսպէսով տեղափոխուեցան Նոր-Նախիջեւան: 1832ին Գաբրիէլ սարկաւազը քահանայ ձեռնադրուեցաւ Գրիգորիոպոլիս քաղքին մէջ, Բեսարաբիայի առաջնորդ՝ Ներսէս Աշտարակեցի արքեպիսկոպոսէն, այսու մօտիկ յարաբերութեան մէջ մտաւ ապագայ կաթողիկոս Ներսէսի հետ, որ Տէր Գաբրիէլը յորգելով հանդերձ անոր խելքին և կրթութեան համար, չէր հանդուրժեր հայեացքներուն անկախութեան և հակաճառութիւններուն, այս պատճառով իրենց մէջ յաճախ ընդհարումներ կ'ըլլային: Ներսէսի հրամանով էր որ 1833ին գնաց Նոր-Նախիջեւանու սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցին, բանալու հոն մասնաւոր դպրոց և գիշերօթիկ վարժարան՝ գիմնազիայի պատրաստուողներու համար: Այս դպրոցի մէջ կը սորվէին Միքայէլ Նալբանդեանց և Գամառ-Քաթիպա: Մանկավարժութեամբ ուրեմն և

իր քահանայական պաշտօնը կատարելով անցուց մինչեւ 1845, սոյն տարւոյ վերջերը տեղափոխեցաւ Թիֆլիզի Նորաշէն եկեղեցին: Ներսէս արքեպիսկոպոսը, քիչ առաջ կաթողիկոս ընտրուած, Պետրբուրգէն՝ (ուր Նիկողայոս Ա. կայսեր ներկայանալու գնացեր էր), կու գար ի Թիֆլիզ Ներսիսեան վարժարանը կենդանացնելու, որուն կանոնադրութիւնը, հայերէնի ուսուցչութիւնը երկուք ու կէս ամիս ալ տեսչութիւնը (1850), առանց նոյն Ներսէսի գրաւոր հաստատութեան, Տէր Գաբրիէլի յանձնուեցաւ: — 1847ին, Տէր Գաբրիէլ կ'աշխատակցէր Կովկաս նորաբողոք Հայ լրագրին, սակայն բանակոխ մ'ունենալով, 100 ուրբլի տուգանքի ենթարկուեցաւ, իսկ Կովկաս թերթն ալ դադրիլ ստիպուեցաւ¹ (1846—1848): Անկէ

1. Հայ լրագրոչքեան պատմութեան մէջ ուրիշ պատճառներ ալ կը յիշուին « ծախուց՝ մուտքէն առաւելութիւնը, և աւելի՝ ժամանակին եւրոպական յեղափոխութեանց ծագմամբ՝ գրաքննութեան խստութիւնը փակեցին ասպարէզը Կովկասու առջեւ » (էջ 92): — Իսկ ինքը Տէր Գ. Պատկանեան, Կովկասու խափանուելուն պատճառ՝ գործածած լեզուին գրաբար ըլլալը կը համարի: (Պատմ. Հայ Դպրութեան, Բ. էջ 476):

վերջ աշխատեցաւ առանձին տպարան և պարբերական թերթ հիմնել, և 1850ին (սեպտ. 1) յաջողեցաւ հրատարակել Արարատ անուն առաջին աշխարհաբար շաբաթաթերթը ռուսահայոց մէջ: Թերթիս կ'աշխատակցէին իր աշակերտը Միք. Նալբանդեան, որդին Ռափայէլ և եղբայրը Միքայէլ Պատկանեան: Կը բովանդակէր բացի քաղաքական լուրերէ, ազգային պատմութեան և գրականութեան վերաբերեալ յօդուածներ, մանր վէպեր, ոտանաւոր բանաստեղծութիւններ: Որչափ որ ժողովրդեան մատչելի՝ և ամենուն համակրութիւնն ալ սկսած էր գրաւել, սակայն Արարատ տարուան մը կեանք ունեցաւ. դադրելուն պատճառն էր, Լազարեաններու միակ ժառանգին՝ Խոթը տարեկան Յովհաննէսի մահուան համար, լրագիրը սեւ շրջանակով հրատարակելը: Թերթը՝ խափանուած, Ներսիսեան վարժարանի տեսչութենէն ալ որդւոյն և եղբօրը մէջ հանդիպած կռուի մը համար զրկուած, Տէր Գարրիէլ Թիֆլիզի մէջ ալ երկար չկեցաւ, Նոր-Նախիջեան վերադառնալով սուրբ Լուսաւորչայ եկեղեցւոյն մէջ դարձեալ ծառայել սկսաւ և դպրոցի կառավարութիւնը ձեռք առաւ, Խալիպեանի հաճութեամբ, որ Նախիջեանու մէջ այն

ատեն, քաղաքապետ, հարուստ, զօրեղ կամքի տէր մարդ էր: Սակայն երկուքին մէջ թշնամութիւնը շուտով ծագեցաւ, երկուքն ալ խրոխտ, չընկճուող բնաւորութեան տէր ըլլալով, և հարկ չկայ բսել թէ Տէր Գաբրիէլ տուժեց, եօթը տարի բանտարգելութեան դատապարտուելով, և ազատելէն վերջ կասկածի տակ թողուելու վճիռը ստանալով, որ պատարագ մատուցանելը կ'արգիլէր: Գաբրիէլ Այվազովսկի ալ իբր Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ և Խալիպեանի սերտ մտերիմ, հանդիսաւոր կերպով կարգաւոյժ ըրաւ: Թշուառ քահանայն աշխարհական տարազ հագած Նոր-Նախիջեւան դարձաւ և փորձեց վշտերը մեղմացնել Ստ. Պալասանեանի և ուրիշներու հետ դպրոց մը բանալով. բայց Խալիպեան գպրոցը նախանձով կը նայէր այս գործօն անձին վրայ, բողոք մը անոր աքսորանքը որոշել տուաւ, որ հազիւ որդւոյն և բարեկամներու միջամտութեամբ կարճուելով, թոյլտուութիւն ստացաւ Պետրբուրգի մէջ ապրելու (1866): Հոն մնաց մինչեւ մահուան օրը իր արատաւորած պատիւը կանգնելու և կորուսած կարգը վերստանալու, որ իր սրտին ամենէն մեծ վէրքն էր: Ի սկզբան փոքրիկ խոճով մը բացած կը պարտապէր

մանրունք վաճառելով, ազատ ժամերուն ստանաւորներ կը գրէր, թարգմանութիւններ կ'ընէր և գլխաւորապէս իր անձին կենսագրութիւնը կը կազմէր: 1870ին ատենները կրօնուսոյց դրուեցաւ զինուորական դպրոցներու մէջ: 1878ին Գալֆայեան Խորէն Նար—Պէյի զօրաւոր միջնորդութեամբ փոխուեցաւ իրեն դէմ եղած վճիռը և մի անգամ գէթ պատարագեց և քարոզ խօսեցաւ Պետրբուրգի հայոց եկեղեցւոյն մէջ, Գէորգ կաթողիկոսի հրամանով որ 1880ին մագիստրոսութեան պատուանունն ալ շնորհեց կոնդակով մը¹: 1885ին բոլորովին զրկուեցաւ տեսութենէն, աչքերուն վարագոյր իջնելով, սակայն ընթերցող մը միշտ քովը զինքը կը զբաղեցնէր: Ութսունը վեց տարուան՝ վերահատութիւն կատարուեցաւ մէկ աչքին և վերստին տեսաւ զաշխարհ և իր մտերիմները, տալու համար անոնց իր հրածեշտի ողջոյնը, տարի մը ետքը փակելով աչքերը ընդ միշտ 1889ի ապրիլի 13ին:

Մեծ է Տէր Գաբրիէլ Պատկանեանի գրական համբաւը, և ամբաւ են ինքնուրոյն և թարգմանական, արձակ և ոտանաւոր գրուած-

1. Մասիս, 1880, թ. 2673:

ները, իր երկասիրութեանց մաս մը եթէ հրատարակուած է, սակայն մեծագոյն մաս մը դեռ ձեռագիր է, յորս բաց ի Շէքսպիրի գրուածոց թարգմանութենէ մը կը յիշուի Խնքնակենսագրութիւնը, ուր 65-70 տարուան պատմութիւն մը անշուշտ կը բովանդակուի: Տպուած գրքերէն են բացի վերը յիշատակածնէս հետեւեալները ժամանակի կարգաւ. 1863ին ի Պետրբուրգ, Քաջ Վարդան Մամիկոնեան: - Եասարչ Բ: - Հայոց ազգի պատմութիւնը. «Վերջը կ'իմանաք» կեղծ անունով: - Միջնավեպք Հայոց պատմութիւնից, Ա. Հայերի Երասի գետեկ սեցեկը. Բ. Տարիկեան Հայերը և Նոր Նախիջեւանայ հիմնարկութիւնը. Գ. Նիկոյ, կամ Հայոց ազգի տարասրահութիւնք Լեհաստանի մէջ (1864): 1864ին ի Ռոստով, Ոստումնատուութիւն և ոստումնարանք Հայոց: - Դիմանական հագներգութիւն մ'է, փափուկ ոճով և մաքուր լեզուով շարահիւտուած Մրմուռեցք Յիսուսի ի խաչին ոտանաւորը, տպուած 1875ին ի Ռոստով. դարձեալ նոյն տեղ և նոյն տարին տպուած է Հռիփսիմէ կամ Փրկութիւն Հայաստանի, որու համար Մասիս լրագիրը հետեւեալ գովասանքը կու տայ. «Հռիփսիմէին մէջ կ'երեւին սոսկալին ու սխրալին,

սաղայէլն իր բոլոր հնարքներով և զօրութեամբ, և երկրի թագաւորք իրենց մոլի կիրքերով ու բուն իշխանութեամբ՝ կը սպառազինին Քրիստոնեայ կողմ մը և սուրբ Խաչի ներգործութեան դէմ. բայց լիբըջապէս պարտեալ կորագլուխ կ'անկանին: Ի հանդէս կու գան հռովմէական և հայաստանեայց դիք և դիցուհիք, պաշտօնք մեհենեաց և ախտակրեալ նշանաւոր անձինք, նահատակութիւնք Լուսաւորչին, երկունք փրկութեան Հայաստանեայց, ախտանալ Տրդատայ և լուսաւորութիւն ի ձեռն Ս. Գրիգորի, նկարագիրք և գիւտք բարձր են և յափշտակիչ ¹ »: Չմիւռնիոյ մէջ հրատարակած է նոյն թուականին երկու պատմական բանաստեղծութիւններ Մահ Պարետի, Անուշաւան. լիբըջնոյս համար կը լկայէ դարձեալ Մասիս, թէ « ճարտար գիւտերով, քաղցր ու ընտիր բառերով ոտանաւոր բանաստեղծութիւն մ'է, հրապուրիչ ռնսվ գրուած և պատկերազարդ մաքուր ու վայելուչ տպագրութեամբ ի լոյս ընծայուած ² »: Յաջորդ տարին հրատարակեց ի Ռոսասով. Սանդուխտ ղշխոյի երթոր՝

1. Մասիս. 1876, թ. 1861:

2. Մասիս. 1873, թ. 1763:

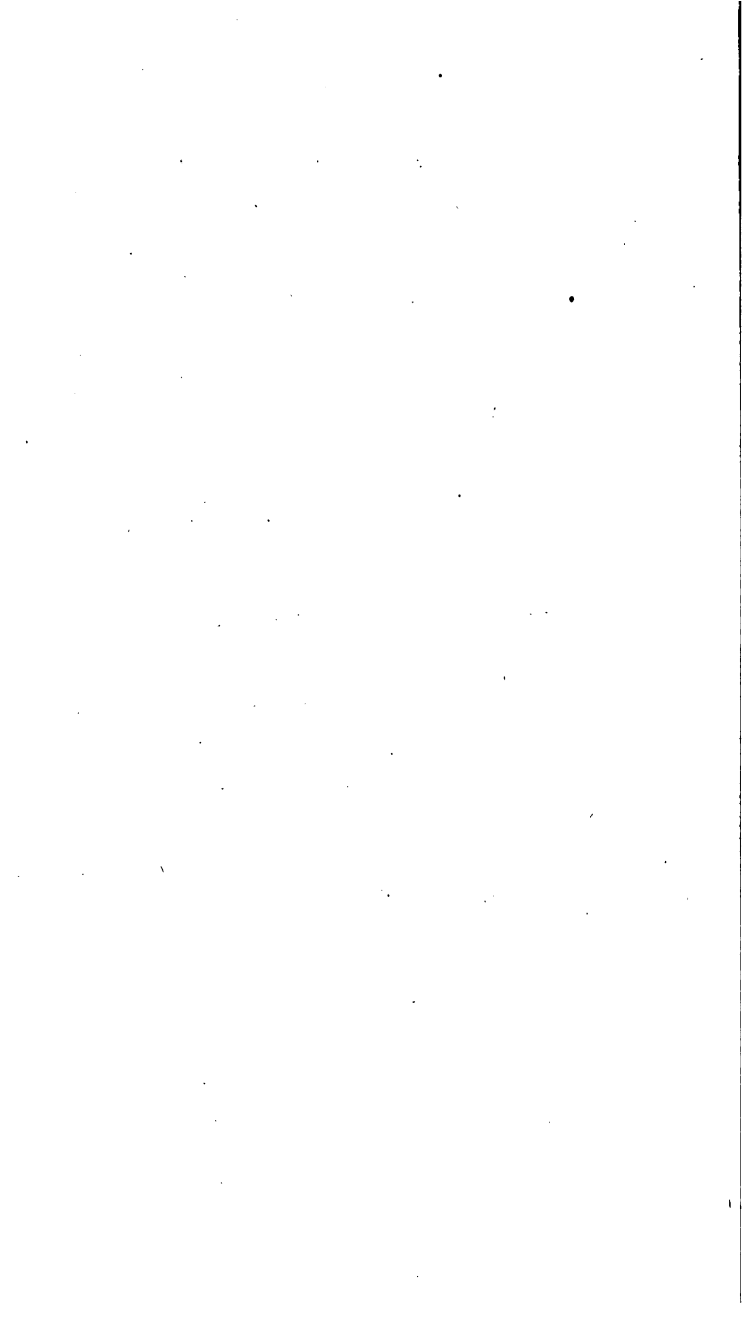
Արտաշէս մանկան փրկո՞ւթիւն, իսկ ի Պօլիս, Սանդոսիտ դշխոյի և կոռսի պատարագ, և շորս վարագուրի բաժնուած աշխարհաբար ոտանաւորով, Սանդոսիտ դշխոյի և կոռսի հօր Սանատրոսի Հայոց քագաւորի արշակոսնայ վախճանէ: Նոյն 1876 թուականին լոյս տեսաւ Զմիւռնիոյ մէջ, Մաղկաքաղ ի շիակատար կենսագրութեան սրբազան Հայրապետի Ներսիսի Ե. վեհափառ և ազգասէր կարողիկոսի ամենայն Հայոց, որ կը հրատարակուէր մաս առ մաս Արշարոյսի մէջ, և աչքին տկարութեանը պատճառաւ չկրցաւ լրացնել Բ. հատորն: Դարձեալ, Պարոյր կամ Առումն Նիկոսի, գրաբար դիւցազնագութիւն մը որ իբր շարունակութիւն է Անուշաւանայ և Պարեոտի: Նմանապէս 1876ին հրատարակած է ի Ռոստով, Երգագիր Հայոց պատմութիւնը որոյ « ոճն և դասաւորութիւնը պարզ են, և այնքան նոր նոր տեսցուածքներու կը հանդիպի ընթերցողն, որ կրնայ ըսուիլ թէ քննական հնախօսութիւն մ'է պատմութեան, իմաստասիրական տեսութիւնքն ալ խիստ հետաքրքրական են¹ »: Յիշենք վերջին հրատարակութիւնն ալ ի

1. Մասիս, 1876, թ. 1861:

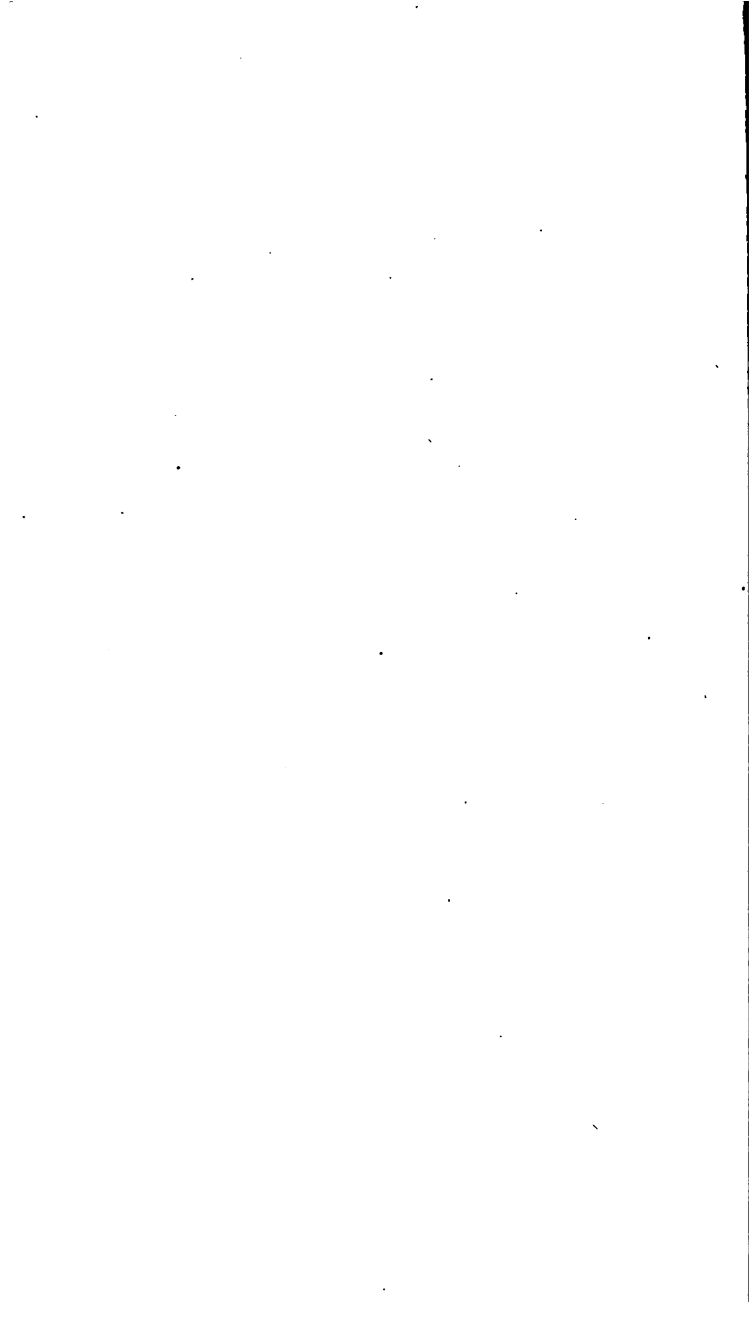
Չմիւռնիա եղած 1877ին, Չաւան և Փառ-
նակ Ա. անուամբ ազգային քերթուածի մը:

Տէր Գաբրիէլ Պատկանեանի բնաւորու-
թեան յատկութիւններն էին կամքի ոյժ,
յարատեւ եռանդ, կենցաղաւարութեան մէջ
չափաւորութիւն. նիւթական և բարոյական
նեղութիւնները չի թուլացուցին իր արիւ-
թիւնը, որով նա բաղդին յաջող և ձախորդ
օրերուն մէջ անբաժան պահեց գրիչը: Գող-
տրիկ ոճով գրուած են Պատկանեանի ոտա-
նաւորները, յիշենք միայն «Յուլունսն Շա-
միրամայ» ոտանաւորը, ուր Գողթան բամ-
բոսն հնչիւնները կը փորձէ արծարծել: Իրեն
ժանօթ գիտնականաց մէջ կը յիշուի Լեհացի
բանաստեղծը Միցկեւիչ, որ երգ մ'ալ նուի-
րած է անոր, հիանալով խելքին և կրթու-
թեան վրայ:

ԽԱԶԱՏՈՒԻ ԱԲՈՎԵԱՆ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎԵԱՆ

1804 — 1848

ԻՆՆԵՒՏԱՄՆԵՐՈՐԻ դարուն անդրանիկ մատենագիրն է Աբովեան. նա աշխարհաբար լեզուին համար այն դերը խաղաց ինչ որ Տանդէ սը Իտալերենի: Ռուսահայ գրիչներ իր բացած ճամբէն յորդորուեցան և անոր վերք Հայաստանի վէպը. հիմն ընդունուեցաւ նոր լեզուին: Ժողովրդեան լեզուն, ժողովրդական տառապանքները, մէկ խօսքով զուտ հայկական միտքն էր անոր ոգին, և անով հմայիչ վիպասանի մը շոինդն հանեց:

Մնաւ Քանաքեռ գիւղը՝ Երեւանի մօտ. տասնամեայ՝ Էջմիածնի վանքին մէջ մանկական կրթութիւնը ստացաւ. և յետոյ երբ Ներսիսեան գպրոցը բացուեցաւ ի Թիֆլիզ, երիտասարդ Աբովեանը առաջին մտնողնե-րէն եղաւ. հոն թէպէտ մեծ ուսում մը չառաւ, սակայն ոչ միայն իր առաջին գրու-

Թիւնները ձգեց, այլ և վառեց սրտին մէջ
 ուսման և ազգին բուռն սէր մը որ իր ամ-
 բողջ կեանքին անշիջանելի ծարաւն հղաւ.
 Նոյն վարժարանի մէջ հղած ատեն տեսաւ

Խաչատուր Աբովեան

նշանաւոր Աղասիի յաղթական մուտքը,
 որուն ծունկերուն վրայ մեծցեր էր, և որ
 յետոյ իր վէպին զիւցազը պիտի ըլլար:
 1826ին կ'աւարտէր Աբովեան, Ներսիսեան

Կարողի ընթացքը, սակայն ուսման փափաքը
 աւելի սաստկացած էր. կարողացեր էր ինքը
 Մխիթարայ վարքը և վեհնետկոյ հայրերուն
 գիտնական աշխատութիւնները, թոիչ մը
 կ'ուզէր ընել հասնելու այդ ուսումնական
 վայրը. դարձաւ Քանաքեռ ճամբուն պա-
 տրաստութիւնները տեսնելու, բայց կոտո-
 րածի և արեան սարսափելի արկածները
 փակեցին իր ճամբան. մնաց Աբովեան,
 ականատես եղաւ ահաւոր դէպքերու և անով
 ունեցանք մենք Հայաստանի վերքը: Տարի
 մը վերջ խաղաղութիւնը կը տիրէր, Աբո-
 վեան եկեղեցական ըլլալու հակամէտ էր
 և երբ վարանած իր մտաւոր յառաջադի-
 մութեան բեւեռացոյցը կը փնտռէր և թարգ-
 մանի ու գրագրի պաշտօնով կապուած Էջ-
 միածին կը կենար, անակնկալ դէպք մը իր
 ճամբան լուսաւորեց: Դորպատի համալսա-
 րանին ուսուցչապետ Պարրոտ 1829ին Էջ-
 միածին կու գար Արարատ լեռը ելլելու
 մտքով, Աբովեան իբրեւ առաջնորդ և թարգ-
 ման շատ լաւ կրնար օգնել, և շուտով իրեն
 քաշեց Եւրոպացի գիտնականին սիրտը որ
 փութաց Աբովեանը վարձատրել, ընդունել
 տալով զինքը Դորպատի համալսարանը:

Ցաւագին հրաժեշտով և հայրապետական

օրհնութեամբ Էջմիածնէն անցաւ գերմանական համալսարանը, ուր անցուց հինգ տարի սիրուելով իր ուսուցիչներէն և հիւրասիրուելով Պարրոտէ, որուն քով կեցաւ:

Աբովեան քիչ ատենէն սկսաւ գերմաներէն խօսիլ և գրականութեան, գիտութեանց ու արուեստից հետ սորվեցուցին իրեն մինչև կերակուր և հաց եփել « որպէս զի իր ազգին ամէն կերպով օգտակար ըլլայ »: Հինգ տարուան մէջ ամբարեց նա կրթութեան հարկաւոր ամէն իրեր, բայց իր հայրենասէր սրտին հինգ դարէն աւելի երկար եկաւ հայրենի հողէն բաժնուիլը. թէպէտ շրջապատուած ամենազգի գգուանքներէ և եւրոպացի գիտուն անձինքներէ՝ Աբովեանի սէրը խարխալ չնետեց, հոն կանգ առնելու համար: 1836ին գիտութեան մեծ պաշարով հայրենիք կը դառնար նա յուսոյ առաջաստները բացած, « պիտանի ըլլալու Ազգին և Հայրենեաց ». կը մտածէր դպրոց հաստատել ժողովրդեան ուսուցիչներ պատրաստելու համար, համարելով իբր միակ միջոց ազգին զարգացման. կ'ուզէր Էջմիածնի վանքին աշակերտաց կրթութեան մասնակցիլ. փափաք կը յայտնէր եկեղեցական ըլլալ. գործելու եռանգեամբ բոբոքուող

պատանին դեռ նախանձու ցուրտ հովը չէր կրած, շահախնդրութիւն և ատելութիւն անծանօթ էին իրեն. մերժուեցան կամ խափանուեցան իր ամէն առաջարկները, որովհետեւ Գերմանիա սորված էր, և նոր գաղափարները, օտար ուսումը՝ կասկած կուտային բողոքականութեան: Սակայն Աբովեան ապիտութեան առաջին հարուածին տակ չընկճուեցաւ, գնաց Թիֆլիզ և կարօտութեան գիշանելով, արքունի դպրոցին մէջ սկսաւ պաշտօն վարել, փակ գտնելով իր դիմաց ազգային դպրոցներու դռները: Աբովեան որչափ կը փափաքէր ինքզինքը հայրենեաց նուիրել, պարագաներն ալ ընդհակառակն Եւրոպայի հետ զինքը կը կապէին. տէրութիւնը իրեն յանձնեց Կովկասը ուսումնասիրող վակնէր անուանի ճանապարհորդը առաջնորդել. ծանօթացաւ դարձեալ Պոտէնշդէտ քերթող մատենագրին, որ Կովկաս եկած էր արեւելեան ժողովրդական երգեր հաւաքելու, որուն հայկական երգերու տետրակ մը նուիրեց գերմաներէն թարգմանութեամբ, և անոնցմէ ընտրելագոյնները հրատարակուեցան գերմանական տաղաչափութեամբ: Բարեկամացաւ նաեւ Հակսթաւէն մարզիզին և ձեռագիր տեղեկութիւններ հա-

դարդեց ազգային սովորութեանց և ժողովրդ-
պական զրոյցներու :

1839ին ամուսնացաւ գերմանուհւոյ մը
հետ. քիչ վերջն ալ գտհ չըլլալով միայն
ուսուցչի և տեսչի սահմանափակ շրջանակին
մէջ մնալ, առանձին գիշերօթիկ վարոց
բացաւ, ուր կ'ընդունէր հայ և վրացի տղաք-
ներ, զորոս գիտցաւ այնքան լաւ կրթել, որ
վազինէր յափշտակուած հետեւեալ կերպով
կը գոյլէ. « Այս դպրոցը շատ անգամ գացի
ու հայ տղոց յառաջագիմութեանը վրայ
շատ զարմացայ: Տասը տասնըչորս տա-
րուան սղաք աղէկ կը կարդան ու կը գրեն
հայերէն, վրացերէն, թաթարերէն, ռուսե-
րէն, գերմաներէն ու գաղղիերէն: Ստուգիւ
շատ զարմացայ, գերմաներէն աղէկ շեշտե-
լով կը խօսէին ու վարպետին իմ աջիւս
գրել տուած բաներէն տեսայ որ գերմանե-
րէն լեզուի և կազմութեան աղէկ տեղեակ
էին, իմ աջիւս կեթէին ու Շիլլերին գոր-
ծերը կարդացին: Ամէն անգամ աս դպրոցը
գալուս ու այս կայտառ տղաքը տեսնելուս
մեծ ուրախութիւն կը զգայի, մանաւանդ
բարեկամական ու ընտանեկան վարմունքը,
քաղաքավարութիւնն ու վարժութիւնը զիս
շատ կ'ուրախացնէր: Իրենց վարպետին վրայ

շատ օէր ունին, որովհետեւ թէ կրթութեան ու գիտութեան մէջ յառաջացնելու և թէ իրենց հանգստութեանը շատ փոյթ կը ատենի » :

Աբուլեան իր կրթական գործին հետ ժամանակ կը գտնար զանազան գասագրքեր յօրինելու, ոսկայն անոնց տպագրութեանը համար թափած ճիգերը անյաջող ելան. նա ժողովրդեան լեզուն, Երեւանի բարբառը կը գործածէր, որով զուրկ կը համարուէր իր աշխատութիւնը գրական արժանաւորութենէ: Աբուլեան աշխարհաբար գրելու գաղափարը դեռ Գերմանիա եղած ատեն յղացած էր, գիտէք ինքը գրաբարը և նոյն լեզուով նամակներ և իր յուշերը կը գրէր. բայց լաւ ըմբռնած էր թէ ժողովրդեան միաքը ու սիրաբը կրթելու համար, անհրաժեշտ կարեւոր էր հասկնալի լեզուով մը անոք խօսիլ. իր առաջին փորձը աշակերտացը վրայ ուղեց ընել, տալով անոնց ձեռքը աշխարհաբար քերականութիւն և ուսմական լեզուով առակներ, երգեր ու ստանաւորներ: Յանդուգն էր իր ձեռնարկը այնպիսի միջավայրի մէջ, ուր նախանձը և տգիտութիւնը զինուած էին իրեն դէմ. հին, աւանդական լեզուին պաշտպան հանգիստանալու գիմակով:

Անոր ալէկոծ սիրտը այսքան դառնութեանց մէջ ժայռ մը կը փնտռէր փշրուելու համար. տխուր ու մեղամաղձոտ՝ վշտերու թոյնը կուզէր դուրս պոռթկալ. ահա այսպիսի ժամանակ և այդ ազդեցութեան տակ գրել սկսաւ իր Հայրենասիրի ողբը Վէրք Հայաստանին. նոյն տարին 1841 թուականն էր, Աբովիանի ամենէն տենդոտ ժամանակը, անհաց, անջուր, անքուն « երեսուն թարաղայ » լեցնելու միջոցը. և գրեթէ բոլոր աշխարհաբար գրուածքները նոյն տարւոյն մէջ գրած է, գիշերները գրաւոր պարապմանց՝ իսկ ցերեկները աշակերտներուն զարգացման ըզբաղելով: Բայց Աբովիան թիֆլիզէն ալ բռնադատուեցաւ հեռանալ և իր սիրասուն աշակերտներէն բաժնուիլ, զոհ ըլլալով իր պաշտօնակիցներուն նախանձին. կ'երթար Երևան, իր սիրելի Քանաքեռին քով, նահանգական դպրոցի տեսչութիւնը ձեռք առնելու. հոս ալ ժողովեց չորս կողմը աշակերտներ և իր հոգին էր որ կը ներշնչէր անոնց մէջ, կը մասնակցէր անոնց խաղերուն և զուարճութեան, կ'առաջնորդէր զիրենց այգիները կամ կտրկտջահոս Զանգուի ափունքը, երբեմն Ս. Գեղարդ և զանազան ուխտատեղիներ: Նոյն ժամանակները Ե-

րեւան կու գար Աբիխ ճանապարհորդը, զոր Աբովեան Ներսէս Աշտարակեցիի յանձնարարութեամբ պտըտցուց Արարատայ, Պայազիտի և Մակուայ սահմանները: Երբ Ներսէս կաթողիկոսութեան գահը բարձրացաւ, Աբովեանի սրտին մէջ դարձեալ վառուեցաւ եկեղեցական ըլլալու փափաքը, նամակով մը կը պարզէր իր միտքը թէ կ'ուզէր թողուլ որպէքը և կինը, քաշուիլ աշխարհէ, ինքզինքը նուիրելու համար աւելի ընդարձակ գործունէութեան. « աւուրք իմ անցանեն ընդ վայր, զօրութիւն իմ սպառի օր ըստ օրէ, միտք իմ գլանայ, ցանկութիւնք իմ մեռանին, տեսանեմ ըզտարաբախտ վիճակ հայրենեաց և չունիմ հնար և միջոց օգնել նմա իւրք, որ էր առաջին և վերջին նպատակ կենաց իմոց »:

Ներսէս բացէ ի բաց չմերժեց անոր խնդիրը, այլ առկախ ձգեց, բայց Աբովեանի համար տանջանք մ'էր անորոշ ապրիլը: 1847ին ուզեց Բեդրսպուրկ ճամբորդութիւն մ'ընել, սակայն ժանտախտը իր ճամբան գոցեց. նոյն տարին պետական ծառայութենէ և պաշտօնէն արձրկուեցաւ: 1848ին կաթողիկոսը զինքը Թիֆլիզ կը հրաւիրէր Ներսիսեան դպրոցի տեսչութեան համար,

բայց Աբովեան չտեսաւ իր իղձերուն իրա-
գործումը. նայն աաբւոյն ապրիլի երկուքին
անյայտ եղաւ, խորհրդաւոր քող մը ձգելով
իւր կենաց վերջին վրայ: Նոյն քողը այսօր
պատմական հետազօտութեանց շնորհիւ վեր-
ցուած կը համարուի և Աբովեան ամէն ա-
բատաւոր կասկած իրմէ սրբելով, գազա-
նային բարբարոսութեան մը զսհ եղած կը
նկատուի:

Մեծ եղաւ Աբովեանի ազդեցութիւնը իւր
գարունն վրայ. նա իւր կենդանութեան մէջ
այնչափ չի գործեց սրչափ մահաւընէն վերջ.
առւստահայ մամուլը հայր կը խոստովանի
զինքը իւր լեզուին, մտանազրութեան. և յի-
րաւի, նա բացի քաջ դաստիարակ մ'ըլլալէ,
ախօսը վիպասան մ'է, զգայուն բանաստեղծ
և աշխարհաբարի սահլիրայ: Իր գրութիւն-
ներէն միայն վէրք Հայաստանի վրայ կ'ու-
զեմ խօսիլ որ գրուի գործոցն է սչ լսկ
ծաւալով այլ և զպացումներուն և սնին
բարձրութեամբը, միւս իր ամէն արձակ և
ստանաւոր գրութեաներուն մէջ¹: Ժողովրդա-

1. Օվսանայ, պատմութիւն. — Պատասպ
վախտի խաղաղիք, ստանաւորներ, առակներ. —
Պեղորայ կամ որդիական սերը, Սիպերիոյ
աքսորականներուն վէպը Թաթերգութեան վե-

կան ընդունվ գրուած այդ ժողովրդական գիւցազներգութիւնը յազթական կոթող մը, տահմանադլուխ մ'է գրաբարի և աշխարհաբարի միջեւ. Աբուլեան կ'ողբայ անով Երեւանի գաւառին մէջ կատարուած անլուր խոզժութիւնները առւա և պարսիկ պատերազմի ատեն, երբ անհաւատները քրիստոնեայ սուրին չկարողանալով դիմադրել, սիկը թափեն և զրէճին կը խնդրեն անաէրունչ հայէն: Եղերերգութեան հետ խառնուած է հոն գիւցազներգական վսեմ նկարագիրներ ալ. Աղասի անոր սգին և շունչն է. իր անունէն պարսիկները կը գողան, իսկ իր «գեղըցիքը բոլոր նրա արեւոփէ էին լինգում, նրա գլխով օրգում ուտում: Ամէնի աչքը նրա վրայ էր, նրան էր գովում, նրան օրհնում:... Նրա ձէնը լսէլիս, նրա բոյը տեանէլիս, սիրտըները կրակ էր ընկնում, խելքըները գնում, սեզում էին իրանց հոգին հաննն, նրան տան:... Սազ

բաժնուծ. — Մտածմունք ի տեսիչ հայրենեաց, գրաբար համառօտ սաանաւար. — Նախաշաշիզ կրթութեան ի պետս նորավարժից, ոտանաւարներ, առասպելներ, խաղեր. — Ճանապարհորդարիւն Պր. Պրօֆ. Պարթուրի և Խոյարի Ապովեան, գրաբառ:

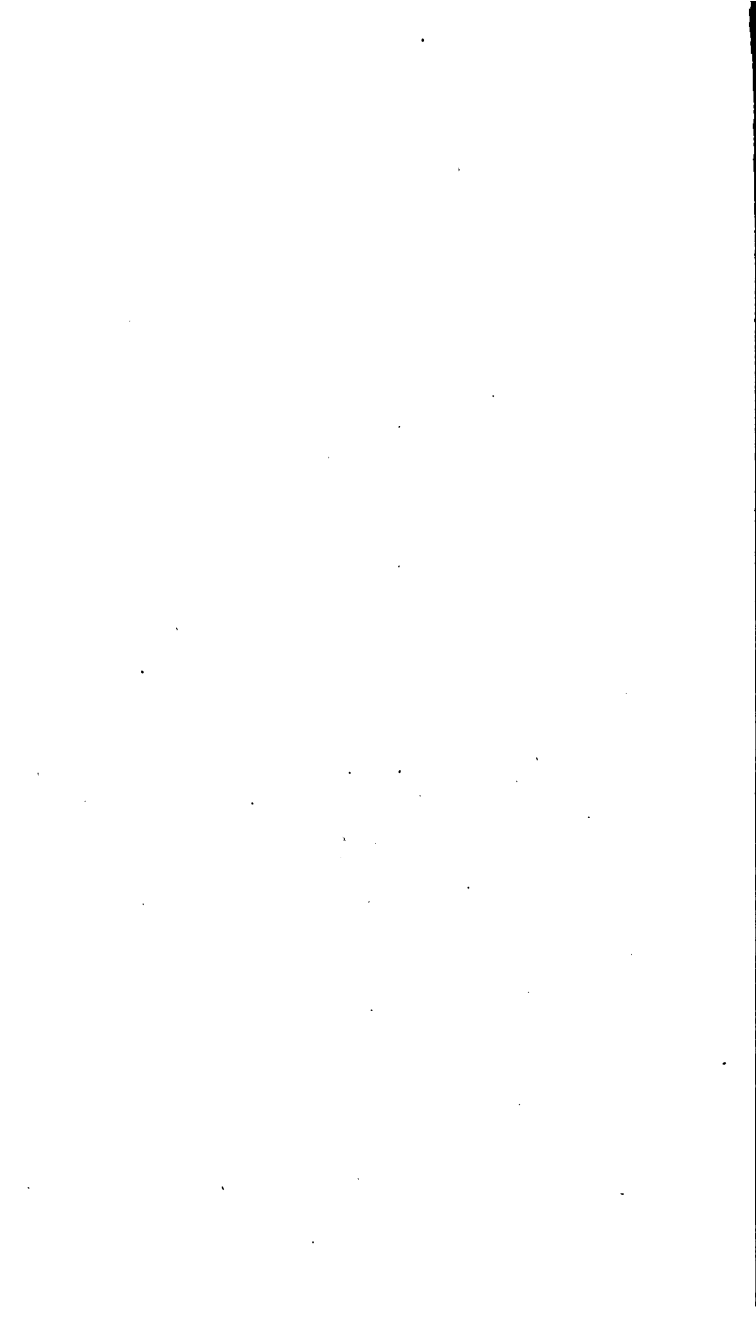
գեղը է՛նքան էր նրա սիրովը վառվել, որ մինչեւ նրա վրայ խաղ էլ էին հանել, իրանք ասում, էրէխէքանցը սովորցնում » : Աղասի՝ Աբովեանի իտէալն է, անոր ամէն բարեմասնութիւն կու տայ, քաջութեան, գեղեցկութեան և սրտի ազնուութեան. անվախ կը կոռւի նա թշնամուոյն հետ, բայց միանգամայն վեհանձն է երբ յաղթուած ոտքին առջեւ խոնարհի անիկայ՞ մէկ խօսքով, Աղասի, Աբովեանի մտքին մէջ ամբողջ հայ ազգն է, զոր կ'ուզէ իր բուն սիրով և փափաքով այդ կատարելութեան հասած տեսնել :

Աբովեանի ոճը, կը կրկնենք Չօպանեանի հետ, բացարձակապէս անձնական է, մո՞լ լեզնաբար արեւելաձեւ ու հայադրոշմ. հինգ տարուան եւրոպական կեանքէ ու համալսարանական ուսումնասիրութիւններէ յետոյ, Աբովեան իր վէպին մէջ կը մնայ գեղջուկ մը. բայց ճիշդ անոր համար այդ գեղջուկը գրագէտ և մեծ գրագէտ է, որովհետեւ գիտցած է խտացնել իր էջերուն մէջ, և հզօր համադրութեամբ մը ներկայացնել, գիւղը, ամբողջ գիւղը :

Վերք Հայաստանին այնպիսի վէպ մ'է որ զմարդ կը բորբոքէ և կը ձգէ իր հրապոյ-

րով, թէպէտեւ զիւղի մը շիջապատին մէջ
ընթերցողը կաշկանդէ: Անոր լեզուին խոր-
տութիւնները կը հարթուին և վիպասանա-
կան պակասութիւնք աչքէ աներեւոյթ կ'ըլ-
լան, եռանդուն, զգայուն մենախօսութիւն-
ներով, պարզ և սրտաճմլիկ նկարագիրնե-
րով. սրոնք հեղինակին շունչին կայծերն
են և սրտին անկեղծ բարախիւնները: Աբո-
վեան անոր մէջ կը պատկերանայ մեզի ա-
մենէն ազնիւ և լինհ զգացումներով, փա-
փուկ և հայրենասէր սրտով. և մեր մտա-
ծութեանց հետ կը բարձրացնէ նաեւ մեր
համարումը իր հոշակին վրայ. մէկ խօսքով,
կը ստիպէ զմեզ ոչ միայն մեծարել զինքը
իբրեւ մեծ մատենագիր մը, այլ և կը յափըշ-
տակէ մեր սէրը¹:

1. Կենսագրութեանս աղբիւրներ. — [Ռուս],
1896. Ն. Տէր Կարապետեան: — Անահիտ,
1898: — Խաչատուր Աբովեանի երկերը, 1897-
Յառաջաբան, Ստ. Տէր Սարգսեանց: — Զգաց-
մունքների աշխարհ, 1898. Իս. Յարութիւ-
նեանց: — Հմտ. Արեւմուտք. 1839, Թ. 6,
7, 10: — Մասիս. 1869, Թ. 951, 952:

ՄՏԵՓԱՆՈՍ ՊԱԼԱՄԱՆԵԱՆ

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՊԱԼԱՍԱՆԵԱՆ

1837 — 1889

ՍՏԵՓԱՆԻԱՅԻ Պոթուշան քաղաքը ծնած, տասնը հինգ տարուան հայրը կորսըն-
ցնելով, ազգային հոգաբարձութենէն Փարիզ
կը ղրկուի Մուրատեան վարժարանի մէջ ու-
սում աննելու. երեք տարի վերջ երբ, գժտու-
թեամբ մը, Այվազուլսքի Հայկազեան դպրոցը
կը բանայ հոն, Պալասանեան անկէ՛ իր
նախկին տեսուչէն, չի բաժնուիր, և ուսումն
աւարտելով 1858ին կը դառնայ հայրենիք:
Բայց հազիւ ոտքը հոն կը դնէ, հրաւէր մը
կը հասնի Այվազուլսքիէն, որ Խալիպեան
դպրոցը հիմներ էր Թէոդոսիայի մէջ, որով
Պալասանեան կ'երթայ աջակցելու անոր ու-
սուցչի պաշտօնով. այս դէպքը կը բանայ
Պալասանեանի զիմաց ուսուցչութեան աս-
պարէզը. հոն ժամանակ կը գտնէ յօգուած-
ներ տալու Մասեաց Աղաւնի Թերթին: ՍԱՊ

կայն հարկ կ'ըլլայ շուտով հեռանալ անկից, տարբեր կուսակցութեան հակած ըլլալով, և կ'երթայ Նոր Նախիջեւանի մէջ բացուած դպրոցը զօրացնելու. բայց Այվազովսքի

Ստեփանոս Պաշտասեան

իր բոլոր ազգեցութեամբ կոուելով, իբրև վայրկենական փոթորկի մը մէջ կը տապալէ այդ դպրոցը: Պաշտասեան կը քաշուի Թիֆլիզ: Հոն ի սկզբան մասնական դասեր կու տայ, ետքը կ'ընդունուի Ներսիսեան վարժարանի մէջ, ուր առանութ տարի հայերենի և ընդհանուր պատմութեան ու գրականութեան և գաղղիերենի դասառու

կ'ըլլայ: Կը սորվի ուուսերէնը, կը փոխէ իր հպատակութիւնը, և տէրութեան դպրոցի մէջ ուսուցիչ կ'ըլլայ հայերենի և գաղղիերենի: Ձրի դասախօսութիւն կ'ընէ հինգ տարի Գայիանեան՝ տղկանց վարժարանի մէջ: 1881ին Գէորգ Գ. Կաթուղիկոսի հրաւերով Էջմիածին կ'երթայ, ճեմարանի մէջ Հայոց պատմութիւն և գաղղիերէն դասախօսելու. երախտագէտ աշակերտները երկու տարի վերջ կը տօնեն իրեն քօանըհինգամայ ուսուցչութեան յորելեանը, և հինգ տարի ետքը՝ երեսնամայն. բայց նա տարի մը յետոյ կը կնքէ իր 52 տարուան կեանքը շատ յոյսեր իր հետ մարելով:

Եթէ Պալատանեանի գործունէութիւնը ուսուցչութեան մէջ միայն սահմանափակուէր շատոնց կը մոռցուէր իր անունը. բայց նա նշանաւոր մատենագիր ալ է, և իր գրքերով անմահ մնացած է: Յիշեցինք Մասեաց Աղաւնիի յօդուածներ տալը. Թիֆլիզ գալէն ետքը կ'աշխատակցէր Կսռնկի, քիչ մ'ատեն Մեղու Հայաստանի խմբագրի պաշտօն վարած է, Մշակի մէջ իր բանասիրական բաժինն ունէր. սակայն ամենէն հմտալից յօդուածները Փորձի մէջ զետեղած է, ուր մատենախօսական յօդուածները «Գրիչ» ստորա-

գրութեամբ լոյս տեսած են: Փորձը դադրելէ վերջ քանի մը գրուածներ ալ տուած է վարժարան ու Արարատ ամսաթերթերուն:

Պալասանեան գլխաւորապէս զբաղած է հայերէն լեզուի և պատմութեան դրայ. «լեզուն և պատմութիւնը, կ'ըսէր, մեր վերածնութեան երկու անհրաժեշտ լծակներն են»: Նա ինչպէս աշխարհաբարը նոյնչափ և գրաբարը կը պաշտպանէր և կը սորվեցնէր. մէկուն համար «Մայրենի լեզուի» միւսին՝ «Գործնական քերականութիւն» շինելով: Ինքը արեւմուտք ծնած և կրթուած, երբ Թիֆլիզի մէջ ասպարէզ գտաւ, ստիպուեցաւ սորվիլ և գրել արեւելեան լեզուն, և անոր գլխաւոր և սովորական ձեւերը հաւաքելով հրատարակեց աշխատութիւն մը «Ընդհանուր տեսութիւն սրեւելեան նոր գրառոյ լեզուի հայոց», օգտուելով Քենական քերականութենէն. և ուրիշ մը «Փորձ քերականութեան գաւառական հայ լեզուի»: Ասոնցմէ զատ յօրինած է երկու դասագրքեր ալ, «Ընթերցարան մանկանց», «Այրրենարան հայ. և ֆրանս.» : Իսկ «Պատմ. Հայոց Գրականութեան», ընտիր գործը չենք գիտեր ինչ պատճառաւ թերի մնացած է. որովհետեւ Ա. մասը միայն հրատարակուած է:

Սակայն աւելի պատմական հմտութեամբ հռչակուած է Պալասանեան. իր Հայոց պատմոգրիւնը որ մահուընէն վերջը լոյս տեսած է, գլուխ գործոցն է: Նա իր մէկ քննադատութեան մէջ¹, երբ ազգային պատմութեան դասագրքերու վրայ ակնարկ կուտայ, հետեւեալ պահանջները կ'ընէ պատմագիրէ մը. «Պատմաբանի պարտքն է ներկայացնել պետութեան ներքին կազմութիւնը, ցուցնել թէ ինչ յարաբերութիւն ունէր քաղաքական իշխանութիւնը կրօնական իշխանութեան հետ, նախարարական տներու հետ, տեղեկութիւններ սալ արուեստներու, վաճառականութեան և մտաւոր կեանքի վիճակի վրայ»։ այս խօսքերով կարծես իր պատմութեան գրքին ծրագիրը կու տայ, ուր աշխատած է կապակցել ազգային պատմագրութիւնը դրացի ազգերու պատմութեան, արտաքին պատմիչներու և բեւեռագրերու հետ, և պատմական դէպքերը ճոխացնել հնախօսական ծանօթութիւններով և խորհրդածութիւններով. այնպէս որ սասնըհինգ տարիէ ի վեր ուրիշ բարձրագոյն դասագրքերու մէջ դեռ առաջնութիւնը կը վայելէ: Եւ եթէ ունի

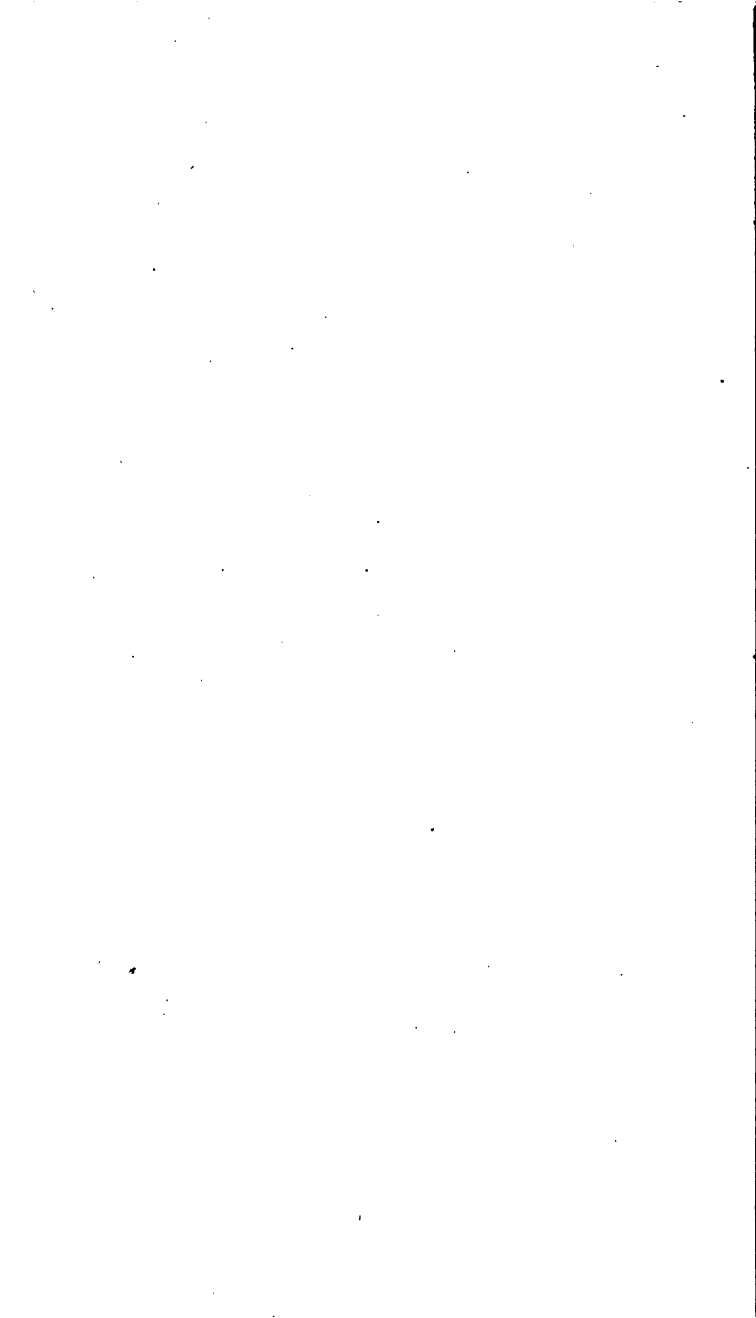
1. Փորձ. Բ. Թ. 3, էջ 283-311:

նա թերութիւններ, սակայն պէտք ենք նկատել որ մահուինէն վերջ հրատարակուած գիրք մը, հեղինակին ոգւոյն և գիտութեան կէսը հազիւ կրնայ բովանդակել:

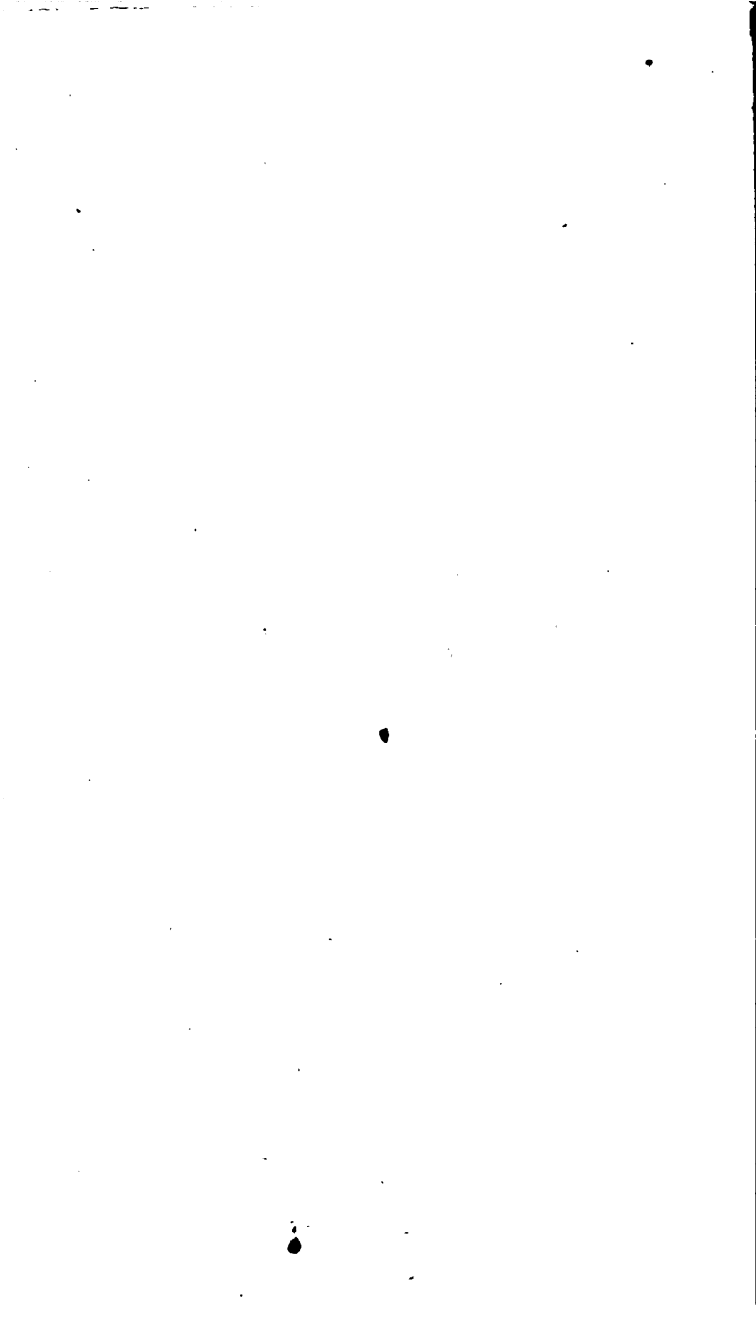
Պաշտասանեանի գիտողութիւնները սուր են և զինուած անաչառութեամբ. իր քննադատութիւնները կարդացած ատեննիս կարծես Ստեփանոս Մալխասեանցի հմտալից գրութիւնները կը թերթենք, այս տարբերութեամբ որ սա մատենագրական ճիւղը մշակած է իսկ Պաշտասանան պատմականը: Գիտէ Պաշտասանան գնահատել մեր պատմիչներէն իւրաքանչիւրը, և հինգերորդ դարու վրայ զմայլած ատեն, խարազանի տակ կ'աճնէ մեր հին շատ մը պատմիչ անունով պատմագիրները, հարուածելով անոնց միակերպութիւնները, ընդօրինակութիւնները, քնարերգական ողբերը, աւելորդապաշտութիւնները: Քննադատութեան յաղթական նոր գիւտերը ընդունած է իր գրութիւններուն մէջ. կը խորհրդածէ թէ ինչպէս Եղիշէի պատմութիւնը Մակաբայեցւոց գրքին ազգեցութիւնը կրած է, այսպէս ալ Ազաթանգեղոսինը Դանիէլի մարգարէութեանը. Հոսիսիմէն՝ Շուշանն է. Լուսաւորիչ՝ Դանիէլը, որ կուռքերը կը կործանէ, գուբը կը ձգուի, հրաշքով

կը կերակրուի. իսկ Տրդատ՝ Նաբուզոդոնոսորը: Լեզուական պայքարին մէջ պահպանողական դերը կը բռնէ, կը խորշի Չերազի չափազանց գրաբար ձեւերէն. միամիտ համոզում մ'ունի Մխիթարեանց վրայ, ինչպէս առհասարակ բոլոր ուսասհայ հին գրիչներ, թէ անոնք կ'ատեն աշխարհաբարը, և գրաբարով կ'ուզեն իրենց հեղինակութիւնը ժողովրդեան մէջ անխախտ պահել. այս գաղափարը Լէօ իր Տպագրութեան պատմութեամբ և Նազարեանցի կենսագրութեան մէջ քանի մը կէտերով, տապալեց. ցուցնելով Մխիթարի ձեռքին մէջ աշխարհաբար քերականութիւնը և քրիստոնէականը և Մխիթարեանց վաթսրնամեայ Բագմալիկը¹ :

1. Կենսագրութեան աղբիւրն է Լուսնայ. 1896. Իս. Յարութիւնեան: — Հմմտ. Արեւելք, 1899, Թ. 1582: Տարագ. 1892:

ՍՄԲԱՏ ՇԱՀԱԶԻԶ

ՍՄԲԱՏ ՉԱՀԱԶԻԶ

ՀԻՍՒՍԱՓԱՅԼ իր կրակոտ ճառագայթները ամփոփեր էր, Ստեփանոս Նազարեանցի բողոքներուն աղմուկը լռեր էր. Ռուսաստանի սիրտը՝ Մոսկուա, հայութեան համար դադրած կը թուէր բարախելէ, 1864 թուականն էր :

Սմբատ Շահագից

հազիզ, մինչ Նազարեանց կը խոնարհէր տալով իր լուսաւոր գազափարները նորածագ

աշխատակցին: Նոյն լոյսը որ Նազարեանցէ ցոլացած ատեն կիզիչ է, կը հրապուրէ բանաստեղծ Շահազիզէն գալով: Շատ անգամ արձագանգը ձայնէն աւելի անուշ է:

Շահազիզ տասը տարեկան հազիւ կար որ հայրենի Աշտարակ գիւղը ձգած՝ Մուկուա եկած էր. վեց տարուան եղած ատեն կորուսած էր հայրը, Տէր Սիմէոն քահանայն, և մայրենի խնամքի և գորովանքի տակ, ստացած էր զգայուն սիրտ մը: Իրեն երկրորդ հայրենիքը եղաւ Լազարեան ճեմարանը ուր եկաւ 1852ին, և տասը տարուան մէջ ընթացքը աւարտելէն ետք, մնաց իբր ուսուցիչ՝ հայերենի, նախապատրաստական դասարանի մէջ, և Մսեր մագիստրոսի մահուրնէն վերջ շարունակեց բարձր դասարաններու մէջ, մինչեւ 1897: Միայն 1873ին գնաց հայրենիքի կարօտը առնելու:

Շահազիզի անուան կապուած է մանկավարժ — բանաստեղծ — հրապարակախօսի հոշակը: Բանաստեղծ Շահազիզը կը սկսի իր երիտասարդ հասակէն: Դեռ դպրոցական նստարանի վրայ, ոտանաւորներ կը գրէր, և առաջին ոտանաւորները որոնք 1859ին Ճոսաքաղի մէջ տպուեցան, գրաբար էին: « Բայց այդ սկզբնական մեղքից շուտ ազատ-

վեց Շահազիզեանը, կ'ըսէ Լէօ, թողնելով թէ գրաբարը և թէ մանաւանդ Ճասքադը» : Նոյն մեղքին մէջ, ուրիշ բանաստեղծ մը՝ Գամառ-Քաթիպա ալ, ինկած էր : Շահազիզ իր աշակերտութեան օրերէն կը ծանօթանայ եւրոպական մատենագրութեան, ցամաք հայ գրականութիւնը . սնունդ չէր կրնար տալ իր տաղանդի զարգացման . Բուշքին, Շէյքսպիր, Կէօթէ մերթ ընդ մերթ իրենց ազդու տողերով կ'երեւան անոր ոտանաւորներուն մէջ . բայց ամենէն աւելի անգղիացի բանաստեղծը՝ Պայրըն անոր մտքին լապտերը կ'արծարծէ : Պայրընի 1807ին հրատարակած «Ազատութեան ժամերը» կը ներշնչէ Շահազիզի, նոյն տիտղոսով բանաստեղծութիւններու հատորիկ մը հանել 1860ին, որոնք նման զգացումներու արտայայտութիւններ են սիրոյ ու հայրենիքի վրայ . հոն կը նշմարուի բանաստեղծ Շահազիզի առաջին Պայթքումին բուն զգացումները . առուակ մ'է որ իրեն աղբիւրին մօտ աւազը վեր ի վար կ'ընէ, ընթացքը առնելէն վերջ պիտի տեսնենք անոր մէջ յստակութիւն և պիտի հետեւինք անոր դիտած ու վազած նպատակին : Այս առաջին փորձէն վերջ, Շահազիզ կը յայտնուի 1861ին Հիասիսա-

փայլի մէջ, դեռ այն ատեն ուսմունքը չէր աւարտած : Հիւսիսափայլի ազդեցութենէն քիչերը ազատ մնացած են, բայց և ոչ մէկն ալ Շահազիզի չափ տոգորուած է անոր խմբագրին գաղափարներով : Հիւսիսափայլի մէջ գրուած ոտանաւորներէն շատերը թոյլ են, սակայն կը թողուն որ անոնց մէջ դիտենք ապագայ բանաստեղծի մը յուսոյ կայծը. և շատ ժամանակ չանցաւ : 1864ին հրատարակուեցաւ երկրորդ հատոր մը որ կը պարունակէր Լեւոնի վիշաք մեծ քերթուածը և վաթսրնի չափ մանր ոտանաւորներ. յաղթութեան դափնին այս անգամ չէր սխալեր. հեղինակը անով գրականութեան մէջ բարձր դիրք մը պիտի գրուէր : Լեւոնի վիշաք միայն մեր ուշագրութիւնը պիտի յափշտակէ. թէպէտ ոտանաւորներուն մէջ գանուին այնպիսիներ որ վառվռուն և գունագոյն նկարագրութիւնով անոր հաւասարին : Լեւոնի վիշաք, որ Լազարեան Ֆեմարանի հիմնագրութեան յիսնամեկին նուիրուած է, չորս գլուխներու է բաժնուած, ամէն գլուխ հարիւր յիսունէն աւելի աուներու, և իւրաքանչիւր տուն չորս յանգաւոր տողերու, որոնք ամէն անգամ կանոնաւոր չեն, առ զաչափութիւնն ալ շատ տեղ կը կազայ :

Ունի ոտանաւոր նախերգանք մը կամ յա-
ռաջարան, ուր աշխարհաբարը կը պաշտպա-
նուի, հակառակորդք կը հարուածուին և
կ'ողջունուի գրիչն ու սեղան: Ամէն գլխու
սկիզբը և վերջը կը յայտնէ իր զգացմունք-
ները և խորհրդածութիւնները:

Լեւոն Մոսկուայի մէջ ուսումն ատած հայ
երիտասարդ մ'է, որ իր ազգին թշուառու-
թիւնը կը տեսնէ և զայն լուսաւորել ու
կանգնել կ'ուզէ. անձնանուէր է իր ազգա-
սիրութիւնը, ոչ սոսկ զգացմունք. կ'ըմբռնէ
ազգին վէրքը և կը հառաչէ « Անգին հայ-
րենիք, ցաւերիս պատճառ»: Նա առանձնու-
թեան մէջ տխուր տարիներ անցընելէն վերջ
կը վճռէ դառնալ կովկաս՝ իր հայրենիքը,
քարոզելու նոր սկզբունք: Սիրած գրքերէն
հետն առնելով, կէօթէ, Հայնէ, ուր չի պակ-
սիր թափառաշրջիկ Հարոլտինն ալ, ճամբայ
կ'իյնայ: Տխուր տրտում կը մտնէ իր աշ-
խարհը, բնութիւնը ամէն կողմ հիանալի է,
սակայն անոր գիրկը ապրող ժողովուրդը
տգիտութեան մէջ թաղուած: Լեւոն կ'ուզէ
ձայն բարձրացնել, արթնցնելու այդ մեռե-
լատիպ քունէն.

Ով դուք Հայ մարդիկ, ուր ազնւութիւն
Քանի գիգել էք ապականութիւն.

Չբկամիք սակաւ սթափուել բնից,

Թափել ցեցերը, զարթնել դադադից:

Բանաստեղծը կը գտնայ հոս իր բեմը, կը թողու քնարը ճարտասան ըլլալու տենչով: Ազգասիրութեան կրակը ամենուն սրտին մէջ մարած է. հայ ծնողքը չաւանդեր իր սեբնդեան սրտին մէջ կայծ մը. հայ աղջիկը մոռցած է իր լեզուն, և կը համեմատուի հոս Եղիշէի նկարագրած հինգերորդ դարու կանանց. մէկ խօսքով չկայ կրթութիւն. միթէ չկան միջոցներ, ինչ կ'ընէ հայ հարուստը.

Ճեմում է Հարուստն նոյնպէս փառաւոր,
 Նոյն ազահութեամբ նա երազում է
 Մթերել գանձեր միլիոնաւոր —
 Նորա ինչ բանն է, որ Հայը մերկ է:

Վերջին երգով Լեւոն կը թափառի Հայաստանի աւերակներու մէջ և կը սգայ ազգութեան և հնութեան բեկորներուն վրայ. կը փակէ աչքերը և ահա կը կանգնին իր առջեւ Սահակ, Մեսրոպ, Ներսէս, Ղազար և ազատախոհ Լամբրոնացին, որոնք կը մեղադրեն անտարբեր հոգեւորականութիւնը: Կ'արթննայ Լեւոն լուսաւոր գաղափարով թէ ազգը կը փրկուի լաւ ուսուցիչներով և կ'առաջարկէ բանալ հոգեւոր Ակադեմիա:

Ահա Շահազիզի հերոսին վսեմ մտածութիւններուն համառօտ բովանդակութիւնը. Լեւոն չի նմանիր Բաֆֆիի դիւցազներուն

որոնց քաջագործութիւնը սուրբրուն ծայրն է, որոնք սկզբունքէն վերջ գործի ասպարէզը կ'իջնան: Լեւոնի վիշտը, Չայլդ Հարուտի ցաւերը և տխրութիւնը կը յիշեցընէ կամ ամբողջ Հիսուսափայլի գաղափարներն են չափի և բանաստեղծութեան գրուած և Լեւոնին մէջ անձնաւորուած կը տեսնենք զնոյն ինքն Շահազիզ:

Բայց նա կը թողու բանաստեղծական պաննասը և կ'իջնայ ուսուցչութեան պաշտը, լաւ է իրեն համար սերմանել քան խոյանալը, և կը պարծենայ եւս որ շուտով զօրացաւ, խորտակեց ինքնահաւան մուսայի բռնութիւնը և ուխտեց «լինել մշակ հասարակաց պիտոյքի»:

Շահազիզի լուութիւնը գուցէ երկար տեւէր եթէ Երիցեանի մէկ քննադատութիւնը զինքը կռուի ասպարէզ չհրաւիրէր: Նպատակը Նազարեանց էր. Երիցեան կը կապտէր անկէ ամէն փառք, իսկ Շահազիզ կը հաստատէր իրեն ուսուցչին գլխուն վրայ գրուած պսակը. այս վէճին արդիւնք՝ յայտնուեցաւ Շահազիզի հրապարակախօսութիւնը և 1881ին Հրապարակախօս Չայլ¹ անունով գիրքը:

1. ԳՆՆԴ. Մշակ, 1881 թ. 89:

Անոր մէջ կը գտնենք կորույի և կարուկ ոճ մը, որով կը պաշտպանուի Նազարեանցի գրական գործունէութիւնը, և Գրիգոր Արծրունի եւս կը վկայէ թէ Հրապարակախօս Չայնը յափշտակութեամբ կը կարդացուի:

« Ուրիշ առիթով մը, ուսուցչութեան երեսնամեայ յորելինին պատճառաւ՝ հրատարակեց Յորեյեանի տարեդարձը¹: Շահագիւղի համեստութիւնը չկրցաւ կապել իր երախտագէտ աշակերտներուն բերանը, 1892ին կատարուեցաւ շքեղ հանդէսը որով կը գնահատուէր իբր մանկավարժ, և սարի մը վերջ անոր սպաւորութիւնները և լուծ քնարին քանի մը թրթռումները լսուեցան Յորեյեանի տարեդարձ գեղեցկատիպ գրքին մէջ: Հինգ տարի վերջ Շահագիւղ հրատարական ողջոյնը տուաւ Լազարեան ճեմարանին, և անոր երեսունը հինգ տարուան վաստակը ներբողեց Ալ. Ծատուրեան Երեսունեակեց տարի անուամբ գրքուկով մը:

Շահագիւղի յետին աշխատութիւններն են Ամառնայիկն ևամակները², սպուած 1897ին

1. Քննդ. Արարատ, 1893 թ. 5:

2. Քննդ. Մուրճ, 1897 թ. 7-8: — Արճազանգ, 1897 թ. 86:

որ բանասիրական նիւթեր կը պարունակեն հայոց հին լեզուին և պատմութեան և կրօնքին վերաբերեալ, ուր ընդհանրապէս կը պաշտպանուի խորենացին : Որչափ որ ընթերցողը նոր գաղափարի չի հանդիպի սակայն ախորժով կը կարդացուի կենդանի ոճին պատճառաւ : Յիշողութիւններ Վարդապետաց տօնի առիթով¹, (տպ. 1901). ճառական գրուածք մը որ հինգերորդ դարու պակեւրին՝ մէջ մեր ներկայն ալ կը գծէ, և իրեն յատուկ աշխոյժ լեզուին պատճառաւ նոյնպէս հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի :

Շահազիզի գրութիւններուն վրայ ընդհանուր աչք մը տալէն վերջ, պիտի հետեւցնենք թէ անիկա քնարերգակ բանաստեղծ մ'է, ճարտասանութիւնը շատ անգամ անոր ոտանաւորները կ'ոգեւորէ, առանց որոյ տաղտկալի և միակերպ պիտի երեւային : Իրեն քնարը աւելի անձին զգացումները կը թրթռացնէ քան իր ազգին, և անոնց մէջ սէրը գլխաւոր տեղը կը բռնէ. սակայն մեծամաղձիկ ըլլալն ալ իր յատկութիւններէն մէկն է : Անիկայ երիտասարդ հասակին՝ ոգեւորուած եւրոպական մատենագրութենէ և

1. Քննդ. Մուրա, 1901 թ. 1 :

մանաւանդ Լորտ Պայրընէն, սիրած և հետեւա՛ն է բանաստեղծութեան: Լեւոնի վիշտը և արձակ գրուածներու մէջ գործածուած զօրաւոր լեզուն կը յայտնեն իր մէջ վառուող կրակը. և եթէ նա յարատեւէր իր բորբոքած բոցերը փչել հայուն երակներուն մէջ, պիտի ունենայինք Պատկանեանէ աւելի մեծ և ազդեցիկ բանաստեղծ մը, որ ծծելով օտարէն իր զգացումները պիտի հայացնէր և յարմարցնէր ազգին ճաշակին:

Իսկ իր ուսուցչութեան անխոնջ վաստակով, թումբ մ'եղաւ հայ լեզուին՝ որ այնքան մրրկալից սպառնալիքներու ենթարկուած է Ռուսաստանի մէջ: Շահագիզ դեռ եւս իր առանձնութենէն կը լսեցնէ Լեւոնի վշտին հեռաւոր արձագանգները, ընդհատելով գուցէ քիչ մը արդարապէս մեղադրուած լուութիւնը¹:

1. Կենսագրութեանս աղբիւրներ. Մուշա՛, 1891-2 Եղիշէ Մադաթեան: — Մուշա՛, 1898 Կ. Կուսիկեան: — Վտակ, 1901, էջ 334 Մ. Բերբերեան:

This book should be returned to the Library on or before the last date stamped below.

A fine is incurred by retaining it beyond the specified time.

Please return promptly.

CANCELLED
BOOK DUE-WID
APR 26 1979
421221
APR 28 1979

BOOK DUE-WID
MAY 2 1979
CANCELLED
6212585

BOOK DUE-WID
~~6212585~~
JUN 29 1979
JUN 29 1979
6212172

